

דיו אלו ימי
מבוא ודבר המערכת

בקובץ עץ חיים חוברת י"ז (ניסן תשע"ב), הופיע מאמר מקיף אודות דיו החדש "דיו לנצח", שם נתבשרו קהל שוחרי תורה עם קהל הסופרים, היתרונות והמעלות שזכינו בדורינו אלה עם המצאת הדיו ההוא, שנתחדש אופן יצירתה על אדני ודרכי עשיית הדיו הישן בה השתמשו הראשונים, וכמה גדולי האחרונים, רק עם איזה שינויים בתהליך היצור המחזק את אופן עמידתה וקיומה לאורך ימים בעזה"ת.

הדיו החדש נעשה מ'עשנים' של כמה דברים, ובתוכם עשן 'שמן זית'. התועלת גדול שיש בדיו החדש, ידוע לכל מי שעוסק בענין שמירת סת"ם, מהפסולים הרבים הנמצאים רח"ל בתפילין ובמזוזות שמחמת הכפלים נמצאים בהם נפסקים לרוב. וכידוע לנשאלים בבתי הוראה המיוחדים לסת"ם שאחוז גדול מהפסולים הנמצאים בתפילין ומזוזות המה מה'נפסקים' שנתהוו בהאותיות, וכמ"פ א"א לתקן והמה פסולים לגמרי.

ובן מתהווה פסולים כמ"פ בספרי תורה ע"י רוק וכדומה בשעת קריאת התורה. שהדיו מתמסס ונפסקים האותיות, או נעשין נגיעות וכדומה, ונפסל הס"ת. וכמה וכמה פעמים שנמצאין פסול כזה בס"ת, ונוכחים לדעת שזה כבר שנה או יותר שקוראין בס"ת אחרי שנתהווה כבר הפסול, רח"ל.

ולזה הוא מציאה גדולה להסופרים כאשר יצא הדיו החדש "דיו לנצח", אשר חלק ממעלותיו הרבים הוא דבר זה: א] שהדיו הוא חזק ואמיד, ואינו אובר מראיתו, ב] לא נתהווים נפסקים בהאותיות ע"י כפלים, ג] הידור גדול בשלימות ה'תגין' ושלימות ה'קוצין' שעל גבי האותיות, (שמצוי מאוד שהמשך הקוין אינם שחורים בשעת כתיבתם). ד] שגם כאשר יפול עליו רוק לא יתקלקל האות. והתחילו המון סופרים להשתמש עם דיו זה, בהיותה מהודר עד למאוד, ובפרט כאשר נתאשר דיו הנ"ל ע"י הגאון הגדול בעל שבט הלוי שליט"א.

המאמר עשה הד חזק ורושם אדיר בעולם התורה ובתי ההוראה בההיקף והידיעות על מציאת עשיית דיו בה שלא היו ידועים כל כך היטב. אך דא עקא שהיצרן שהמציא הדיו החדש - כותב המאמר - שבתוך הדברים בה הוכיח על הידורי הדיו שלו, ערער על הדיו המקובל שהשתמשו בה זה כאלפיים שנה*.

דבריו הנ"ל - שערער על הדיו המקובל - עוררה כמובן התנגדות גדולה אצל כמה וכמה רבנים חשובים, וכמה רבנים הביעו מחאותיהם בכתב ובע"פ, ובתוכם הגאונים חברי הביד"ץ ירושלים שע"י העדה החרדית שליט"א שכתבו במכתבם הראשון מיום י"ג תמוז תשע"ב כ' וז"ל: היות שנתעורר מאן דהו לערער ולבטל מנהג ישראל

א. ולקמן יובא מאמרו של היצרן הרב צבי שקדי שליט"א, והדר בי' מהדברים אשר עוררו את הסערה.

עד היום, ולפקפק בדיו לכתיבת סת"ם שכתבו עד היום. ע"כ אנו מודיעים לסופרי הסת"ם שאין לשנות מהמנהג המקובל, ואין לכתוב בדיו החדש כל זמן שלא יאשר ע"י הביד"ץ. ע"כ. וכעין אותו נוסח יצאו עוד כמה רבנים חשובים במכתבים על שאין לערער בשום אופן על הדיו המקובל עד היום.

מענה גדולה הנ"ל הביא אחריו שיצאו כמה רבנים חשובים נגד הדיו החדש, ובתוכם כתב הרב בועז העברי שליט"א מבני ברק יצ"ו קונטרס שלם בשם "הדיו לאורך הדורות", בה נכתבו מכתבי הרבנים שליט"א בה מוחים על הערעור שנעשה על הדיו הישן². בנוסף לזה מערער שם הרב מחבר הקונטרס שליט"א על הדיו החדש "דיו לנצח" בבקאות וביסודיות. בדרך זה יצאו אח"כ הביד"ץ ירושלים שע"י העדה החרדית עם מכתב בה מורים להסופרים שבל ישתמשו עם הדיו החדש, וכתבו במכתבם מיום כ' תמוז תשע"ב "שאין לכתוב בהדיו החדש, ושאין לשנות מהמנהג המקובל עד עתה, וכתוב אך ורק בדיו שכתבו עד היום".

דברי הרבנים שליט"א הנ"ל הוצעו על שולחן כבוד הגאון האדיר בעל שבט הלוי שליט"א - שעל פי הוראתו משתמשים כבר בדיו הנ"ל זה ג' שנים, ע"פ המלצת נכדו הרב הגאון רבי אברהם צבי הלוי וואזנער שליט"א רב דוועד משמרת סת"ם בארה"ב ורב דקהל יטב לב מאנסי יצ"ו, ונשא ונתן בדבר עם זקנו הגאון בעל שבט הלוי שליט"א ועם כמה רבנים חשובים המתמחים בעניני סת"ם, וביניהם רבנים המערערים, וביום ב' פ' דברים תשע"ב יצא ההוראה מבעל שבט הלוי שליט"א שאין בדיו זה שום שינוי מהמסורה כלל, ושדיו זה הינו יפה ומהודר, ונעשית על פי דקדוקי ההלכה.

כמובן שאין בדעת מערכת לנקוט איזה צד בהלכה, כי זה נתונה לגדולי הפוסקים והמורים. רק מחובתינו להמציא להמון ההוגים בני תורה, את דבר ה', פלפול בדבר הלכה, וכדרכה של תורה זה בונה וזה סותר.

תשובה ללידינו החשוב מקים כבודה של סת"ם במדינתנו ובשאר מדינות העולם הרה"ג דוד יהודה ליב גרינפעלד שליט"א יו"ר ועד משמרת סת"ם העולמי, העומד לימיננו בכל עת, יברכהו ה' בעוז ותעצומות ויעלה על גפי מרומי הצלחות.

ב. וז"ל הגאון המפורסם רבי משה שאול קליין שליט"א רב שכונת אור החיים בבני ברק יצ"ו, מיום י"א אייר תשע"ב: ראיתי מאמר שנתפרסם בחוברת בנושא הדיו הנעשה מעפצים, והכותב מפקפק בכשרות הדיו הנעשה מעפצים ע"פ מחקרים שונים שעשה ומטיל דופי בדברי הראשונים כמלאכים, וכתב כל מיני טענות שאין להם שום יסוד ובסיס ע"פ ההלכה, והיה מן הראוי שלא לענות על מי שמתחכם נגד דברי הראשונים, אמנם מאחר שיש החושבים שכל מה שנדפס הוא מקובל בהלכה או לפחות יש בזה צד, ע"כ באתי לגלות דעתי שאין בדבריו ממש, ואין שום חשש ופקפק כלל בדיו הנעשה מעפצים כמו שכתבו כל הדורות עד עתה. ואין שום הידור בדיו האחר שלא נעשה מעפצים. וע"ז באתי עה"ח. משה שאול קליין

הרב ביעז העברי

בני ברק יצ"ו

הדיו לאורך הדורות

בשנים האחרונות פותח דיו חדש העשוי רק מעשן* וחומרים שמקורם באדמה, בצומח, ובחומרים מלאכותיים. דיו זה אינו נמחק כלל במים אפילו אחרי פרקי זמן ארוכים. לדיו זה אחרי יבושו, יש תכונות כעין גומי ולכן אינו נשבר.

נפלא שיש חידושים בתחום הסת"ם, כל עוד לא יוצאים תגר כנגד מנהג אבותינו מזה אלפי שנים¹, וכן כל עוד לא טוענים מדענים כלפי "ראשונים" שהם לא הבינו את המציאות ועוד, אי אפשר להמציא עובדות ללא ראיות מפורשות, ולהתייחס אליהם כמציאות ללא עוררין.

למענת ממציא הדיו החדש, הדיו המיוצר לאורך הדורות מעפצים וקנקנתום, הוא "דיו יוני" וכן עשוי מחומר שאינו "מן המותר בפך" מאחר ומעורב בו ליחת שרצים! אמנם, שורת הדין נותנת שיהא בטל, אך מאחר וליחת השרצים היא ה"מעמיד" של העפץ הרי דינו שאפילו באלף אינו בטל. לכן הדיו שבו כתבו לאורך הדורות אינו מן המותר בפך.

בנוסף לכל הנ"ל, טוען הממציא כי לפי הזהר הקדוש (פרשת תרומה), דיו מעפצים הוא מ"סמרא אחרא" רחמנא לצלן... ועוד טענות שונות אשר נוכיח להלן שאין בהם כל שחר...

אע"פ שמן הראוי היה שלא להתייחס לטענותיו, אך מאחר והדברים פורסמו בקובץ תורני² ראיתי לנכון להאיר את עיניהם של אותם שאינם בקיאים בנושאים אלו.

א. מקור העשן גם משמן זית, אך בקובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' ק"מ כתב היצרן: "כל המרכיבים מקורם באדמה, בצומח, ובחומרים מלאכותיים". וכן פורסם בשמו בגליון הלכה ומעשה (פרשת אמור תשע"ב) ש"רוב העשן מקורו בבעירה מיוחדת של גז או נפט".

ב. כתוב בירושלמי (גיטין פ"ב ה"ד) "שפיך דיו שאין בה עפץ" ומכאן מוכיחים הרמב"ן, ריטב"א, ור"ן (גיטין י"ט). דסתם דיו הוי מעפצים וזהו הדיו שהיה מאז ומתמיד!

ג. כי לדעתו, היונים גילו לחז"ל את סוד הכנת הדיו מעפצים (הוא אולי המציא טענה זו, כי השם "קנקנתום" נקרא כך בלשון הרומית והיונית כפי שכתב הרמב"ן בחידושי (גיטין יט). אך הרבה מילים נלקחו מהשפה היונית מאחר והם שלטו בארץ ישראל בתקופת בית שני, אך אין רמז בדברי חז"ל שדיו זה נלקח מהיונים... ואדרבא, הרמב"ן (שם) כותב: "וכן אני אומר שדיו של עפצים הוא דיו סתם לאחר תבשילו" עכ"ל. כלומר, כאשר נאמר סתם דיו, הכונה לדיו העשוי מעפצים... וכן כתב הר"ן בגיטין (שם) "דאדרבא סתם דיו הוא של עפצים".

ד. להלן נוכיח שאותו הממציא טעה בהבנת דברי הזהר"ק...

ה. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב.

הדיו ע"פ חז"ל

הדין הוי הלל"מ ומעכב בכל כתיבת סת"ם. ומפורש בגמ' "כתב שלא בדיו הרי אלו יגנזו", ולכן יש לדעת מהו הדיו שצריך לכתוב בו סת"ם.

את הדיו הכינו לאורך הדורות מחומרים שונים. שחרות הדיו הושגה ע"י שימוש בעשן (פיח) של שריפת חומרים שונים כגון שמנים ועצים, וכן ע"י בישול קליפות עצים, או ע"י עירוב קנקנתום¹ וגומא² בתמיסת עפצים³. נחלקו הראשונים מה הם מרכיבי הדיו הראוי לכתיבת סת"ם. יש הסוברים שהתורה ציותה לקחת דוקא סממנים מסוימים⁴, ויש החולקים וסוברים שכל דיו שחור ראוי לכתיבת סת"ם.

עוד נחלקו בגמ'⁵, האם צריך לכתיבת סת"ם דוקא דיו הראוי להמחק דומיא דסוטה, או כדעת ר' מאיר הסובר "לכל מטילין קנקנתום לתוך הדיו, חוץ מפרשת סוטה" ודיו שאינו נמחק כשרי".

שיטות הראשונים במרכיבי הדיו

א. לשיטת הרמב"ם⁶, "דיו" מן המובחר מכינים מקיבוץ פיח עשן של שמנים או זפת⁷ שעוה⁸ וכיוצא בזה, אותם גיבלו בשרף אילן ודבש. אחרי רידוד העיסה לכעין רקיקים

ו. ותפקידו לחזק את שחרות תמיסת העפצים שהיא בסיס הדיו. וכן מובח מהרמב"ן (גיטין יט.) שכתב "ושלשה מינין הם וכולן מענין אחד לשחרות הדיו" עכ"ל וכן כתב המאירי (קריית ספר מאמר א' ח"ד) "ודיו שלנו העפצים מתבשלים במים ומשחיר מעט והשרף מתערב לשם להדביק ואח"כ נותנים בו דברים המשחירים כגון קנקנתום והוא נעשה דיו ראוי וכשר" עכ"ל. ובתוד"ה קנקנתום "פירש הקונטרס אדרמינ"ט ורשב"ם פירש דקנקנתום היא קרקע ירוקה שקורין אותה וידריו"ל וכן בערוך ור"ת נמי פוסק כן בתיקון ספר תורה דמותר לתת אדרמינ"ט לתוך הדיו לספר תורה לכולי עלמא דלאו היינו קנקנתום... ור"י מפרש דאחר שטוחנים אותה יפה לתת לתוך הדיו אז היא משחרת" עכ"ל. ומשתמשים היום בגפרת הברזל, אשר צובע את המים בצבע נחושת (קופר וואסער) ואכן צורתו הטיבעית כעין קרקע ירוקה.

ז. גומא הוא לשון הפוסקים, קומא הוא לשון הגמ', קומוס הוא לשון המשנה, ושרף הוא בלשון הקודש כל סוגי השרף כשרים לדיו כמובא בגמ' "כל השרפין יפין לדיו, ושרף קטף יפה מכולם" (שבת כג.). תפקיד הגומא לדבק את הדיו לקלף.

ח. השחרות מתחזקת כתוצאה מתגובה כימית בעת מפגש חומצה עם חומר על בסיס מתכת.

ט. ובוזה נבדל הדיו מהצבע. צבע הוא כל חומר הצובע אך דיו עשוי מסממנים מסויימים!

י. עירובין יג. , סוטה כ.

יא. יאסקינ דמצוה מן המובחר לקחת דיו הנמחק ואם עשה מעפצים גומא וקנקנתום כשר. וכן פסקו הרמב"ם (הלכות תפילין פ"א ה"ד) והשו"ע (סי' ל"ב סע' ג').

יב. הלכות תפילין פ"א ה"ד.

יג. זפת ע"פ חז"ל הוא מן הצומח ואינו הזפת המצוי כיום! עיין רש"י ד"ה פסולתא דזיפתא (שבת כ: וכו' במאירי (שם).

דקים מיבשים ומצניעין אותם עד שעת הכתיבה. לפני הכתיבה שורים את הרקיקים במי עפצים וכותבים בדיו שנוצר. אך אם הכין דיו ע"י מי עפצים וקנקנתום כשר^ט. ומדברי הרמב"ם בהמשך^ט "אם כן מה מיעטה ההלכה שנאמר למשה מסיני שיהיו כתובים בדיו, למעט שאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהן" יש שהבינו שאין קפידא באיזה סממנים נעשה הדיו, ובלבד שיהיה בצבע שחור המתקיים".

ב. לשיטת ר"ת, דיו לסת"ם צריך להעשות מסממנים מיוחדים מן העץ. ובמקומו של ר"ת היו מבשלים קליפות עצים במים עד אשר נקלט במים לחלוות העץ. אחרי יבוש המים נותרים רקיקי דיו. לפני כתיבה שורים את הרקיקים^ט וכותבים בדיו. התוס' כתבו בדעת ר"ת, שכל דיו העשוי מסממנים אחרים פסול^{כא}.

ג. שיטת הרא"ש לדעת הב"י^{כב} היא שדיו העשוי מעפצים וקנקנתום או מעפצים וגומא כשר לכתיבת סת"ם.

ד. שיטת הרא"ש לדעת המשכנות יעקב^{כג} שדוקא עפצים עם גומא מיקרי דיו^{כד} אך עפצים עם קנקנתום בלא גומא לא מיקרי דיו^{כה}.

יד. שעוה לפי חז"ל הוי פסולתא דדובשא (שבת כ: ו) וכשם שדבש מן הצומח אף שעוה נחשבת לפי חז"ל מן הצומח (עיין שו"ת משנה הלכות חי"ג סי' קי"ד שכתב: "השעוה עם הדבש תרוייהו באים מעלמא מהאוכל והפרחים שאוכלים הדבורים" עי"ש).

טו. אך אינו מן המובחר בגלל שיש הסוברים שצריך לכתוב בדיו הראוי להמחק.

טז. הלכות תפילין פ"א ה"ה.

יז. הגהות מימוניות (שם) וכן ברמב"ם (שם פ"י ה"א) כתב בפסולי ס"ת "שנכתב בלא שחור העומד". וכן ביה"ל (סי' ל"ב סע' ג) ד"ה "יכתבם בדיו שחור".

יח. הגהות מיימוניות הלכות תפילין פ"א ה"ד. וכן סה"ת (הלכות ס"ת סי' קצ"ה).

יט. מרדכי גיטין רמז של"ט.

כ. תוד"ה "כל השרפים יפים לדיו" (שבת כג.) "ועל כן היה פוסל ר"ת ס"ת שאין כותבין בדיו שלנו דשאר לא מיקרי דיו".

כא. עיין בשו"ת "בית שלמה" (או"ח סי' ז) שכתב שר"ת קפיד על סממני הדיו, וכן מבואר בשאר אחרונים.

כב. או"ח סי' ל"ב סע' ג' ונראה מדברי הביה"ל (שם) ד"ה "בין שיש בו מי עפצים" שלדעת הב"י גם הרא"ש סבירא ליה שעפצים לבד לא הוי דיו אך עם גומא או קנקנתום הוי דיו ולא קפיד הרא"ש דוקא עם גומא ויכול להיות גם עם קנקנתום ולכן סבירא ליה לב"י שהרא"ש והרמב"ם באותה שיטה הלכו.

כג. סי' ל"ח.

כד. וכן כתב המרדכי (גיטין רמז של"ט). ולשיטתם מספיק לשרות את העפצים וא"צ לבשלם.

כה. לדעת המשכנות יעקב צריך סממנים מיוחדים. ובביה"ל (סי' ל"ב סע' ג' ד"ה "יכתבם בדיו שחור") כתב: "וכל שכן לפירוש הרא"ש ושאר פוסקים דסוברים שדיו ממש בעינן" עכ"ל. ועיין עוד בפמ"ג (סי' ל"ב אשל אברהם ס"ק ב') ובמקדש מעט (יו"ד רע"א ס"ק ל"ט) העתיק את הפמ"ג.

ד. לשיטת הרמב"ן, הר"ן, ריטב"א, עפצים שרוים אינם דיו, אך עפצים מבושלים עם דבר נוסף כגון שרף הוא דיו לכתחילה^{כז}. וכן הם מוכיחים מירושלמי שסתם דיו הוי מעפצים.

ו. לשיטת התוס' (דיו של אשכנזים)^{כח}, דיו העשוי ממי עפצים פסול אך דיו מגוף^{כט} העפצים הוי לכתחילה.

כ הראשונים החולקים על ר"ת בענין דיו של עפצים, מודים לר"ת שמי-עפצים לבד אינם קרויים דיו. כלומר, גם הם סוברים כר"ת שסתם צבע אינו דיו, אך חולקים על ר"ת וסוברים, שדיו עפצים שהשתמשו בו מאז ועד היום הוי דיו. דהיינו, לפי הרא"ש בגלל שמעורב עם גומא, לחלק מהפוסקים בגלל שמעורב עם קנקנתום, ולרמב"ן וסיעתו בגלל שהוא מבושל. אבל לולא טעמים אלו גם הם מודים לר"ת שמי-עפצים אינו דיו כיוון שאינו מסמני הדיו^ל.

אין ספק שמצוה מן המובחר הוא לקחת דיו העשוי רק מן העץ, כלומר, מעשן עצים ושמינים צמחיים או בישול קליפות עצים. וזאת כדי לחשוש לשיטה הסוברת שצריך לסת"ם דיו הנמחק דומיא דסוטה. אך המציאות הוכיחה שדיו כזה נמחק בנקל וכדברי המ"א^ל: "לא ראיתי לאחד מהגדולים שנהג כן". ואכן עד היום מרם הומצא דיו שכזה שאינו נמחק בנקל^{לא}. לכן המנהג בזה כדברי המשנ"ב^{לב}: "וכן נוהגין לעשות כהיום ע"י תערובות שלשתן וע"י בישול דהכי עדיף מפי" וכן בשאר אחרונים^{לג} נפסק להשתמש לכתחילה בדיו העשוי מעפצים קנקנתום וגומא. וכן כתב ה"מקדש מעט"^{לד}: "דהאידינא כותבים בדיו מעפצים וקנקנתום וגומא יחד, ואין לשנות" עכ"ל. וכן כתב ה"קסת סופר"

כו. ומוכח להדיא בדברי הרמב"ן דתרתני בעינן שיהיה מבושל וגם מעורב בשרף. וכן כתבו בשו"ת משכנות יעקב (או"ח סי' ל"ח) ובשו"ת צ"צ (או"ח סי' ט"ו אות ד').

כז. זהו לשון תוד"ה "על הספר ובדיו" (מגילה יט.) וכן עיין בתוד"ה "כל השרפים יפים לדיו" (שבת כג.). ומשמע שהיו מוסיפין גומא למי העפצים.

כח. ואולי דעת התוס' כרמב"ן שע"י בישול כל עיקר העפץ נימוח ונחשב כגופו.

כט. עיין להלן בהרחבה וכן דעת הפוסקים בזה.

ל. או"ח סי' ל"ב ס"ק ח', וכן בביה"ל (שם).

לא. הדיו החדש עשוי גם מחומרים כימיים וחומרים מהאדמה (כפי שמעיד היצרן בעמ' ק"מ), לכן לפי ר"ת, הסובר שמרכיבי הדיו צריכין להיות מסמנים מיוחדים מן העץ, גם הדיו החדש פסול... לדעת הרא"ש (לשיטת המשכנות יעקב) הדיו צריך להיות מעפצים וגומא. לפי הב"י אמנם הרא"ש כתב שצריך דוקא עפצים וגומא כדי שיהיה נקרא דיו אך אפשר לשיטת הרא"ש להכין דיו, גם עם עפצים וקנקנתום. רואים עכ"פ שלכל השיטות הרא"ש הקפיד על סממני הדיו א"כ הדיו החדש כשר רק לשיטת הרמב"ם...

לב. או"ח סי' ל"ב ס"ק ב'. וכן כתב הב"י (שם) וז"ל: וכן נהגו העולם לכתוב ספרים תפילין ומזוזות במי עפצא וקנקנתום עכ"ל.

לג. עיין בשו"ת משכנות יעקב סי' ל"ח, וכן במאמר הגרמ"ש קליין על הדיו, בקובץ "בית אהרן וישראל" תשרי-חשון תשנ"ג.

לד. או"ח סי' ל"ב ס"ק ד'.

(סי' ג' ה"א): "וכן נוהגים עתה לעשות את הדיו אפילו לכתחילה ממי עפצים וקומום וקנקנתום" עכ"ל.

ובפתחי תשובה ניכרת מבוכת הפוסקים במהות הדיו וכן כתב^{לה}:

"עיינן במגן אברהם (סימן ל"ב סק"ב) ועיין בספר בני יונה באריכות מדין הדיו (עפמ"ג באו"ה סימן ל"ב סק"ב האריך בדין דיו בלא גומא ומסיים וז"ל וצ"ע באין לו גומא דלהרמב"ם משמע באין לו גומא כשר עכ"ל ועיין תשו' מנחה בלולה דף מ"ה מ"ו האריך בזה דדיו שלנו הנעשה מעפצים כשר לכתחלה בלי פקפוק ע"ש דמשמע דוקא בצירוף דעת הרא"ש כשנתערב בו גומא ועיין במעשה רוקח פ"א מהל' תפילין. ועיין תשו' משכנות יעקב סימן ל"ז האריך בזה וסיים וז"ל: עכ"פ כיון שדעת ר"ת ז"ל וסמ"ג וסה"ת לפסול דיו עפצים. והרא"ש והריב"ן והרמב"ן ומרדכי והא"ז אין מכשירין רק ע"י שרף שקורין גומא ולדעת הרמב"ן עצמו דוקא ע"י בישול. ורובא דמינכר נינהו נגד דעת הרמב"ם ורבינו שמחה ז"ל המכשירים מי עפצא וקנקנתום וגם בשל תורה הולכים אחר המחמיר לכן יש להחמיר ולדקדק הרבה דלא יכתבו הסופרים במי עפצא וקנקנתום לחוד רק עם גומא ובלא"ה פסול מן התורה לדעת רוב הפוסקים. גם יש לדקדק לעשותו ע"י בישול כדעת הרמב"ן ז"ל הואיל דאפשר):" עכ"ל

מוכח למעיין בשיטות הראשונים, כי רוב הראשונים מלבד הרמב"ם הקפידו על סממנים מסוימים להכנת הדיו^{לו}. לכן לשיטתם כל צבע חדש אינו דיו אא"כ יהיה עשוי מסממנים מסוימים!^{לו}

להבנת הטענות כנגד הדיו בו השתמשו מזה אלפי שנים^{לה}, יש לדעת מהו העפץ וכיצד יתכן שבכל עפץ יש ליחת שרצים. כמו כן יש לברר האם יתכן שחז"ל הקדושים לא "הבינו" מהו עפץ והותירו למדעני זמננו "מקום להתגדר בו" ולהאיר עינינו...

ה"עפץ" נוצר על עצי האלה הוא אמנם נראה כפרי העץ, אך בעצם הוא אינו פרי הגדל בעץ אלא גידול מפיל של העץ^{לפ}. ה"עפץ" נוצר ע"פ הידוע למדעני

לה. יו"ד סי' רע"א ס"ק י"ז.

לו. כמבואר בבית"ל (סי' ל"ב סע' ג) ועיין עוד להלן בארוכה.

לז. עיין להלן שהרחבנו בזה.

לה. כתוב בירושלמי (גיטין פ"ב ה"ד) "שפיך דיו שאין בה עפץ" ומכאן מוכיחים הרמב"ן, ריטב"א, ור"ן (גיטין י"ט). דסתם דיו הוי מעפצים וזהו הדיו שהיה מאז ומתמיד!

לז. החקלאים מתייחסים לעפצים כנגע, הגורם נזקים לתפוקת עצי פרי בכמות ובאיכות.

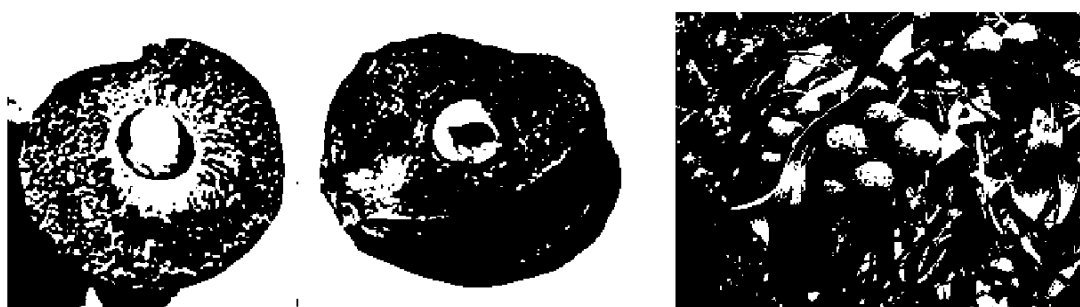
זמננו בעת^ב, כאשר חרק מטיל את ביציו ע"ג עלה העץ, ומצמידם אליו ע"י חומר המופרש מגופו. העץ כתוצאה מהחומר המופרש מהחרק והביצה, מתחיל לפתח תאים בצורה לא מבוקרת ולהעביר חומרי הגנה לאיזור ה"עפץ", אשר משמש כמקום גידול אידיאלי להתפתחות ביצת החרק. כל עוד ביצת החרק חיה, ה"עפץ" ממשיך להתפתח. כי החומר המופרש מהביצה מגרר את העץ "המותקף", והוא ממשיך ולשלוח את חומרי ההגנה ל"עפץ".

צילום עפצים יבשים עפץ מרי

לאחר בקיעת הביצה, החרק מנסה לפלס דרכו החוצה ע"י כירסום ה"עפץ". ברוב ה"עפצים" רואים חור המעיד על יציאת החרק, אך פעמים רבות החרק נשאר "תקוע" לנצח בתוך ה"עפץ"^{מא}. עם יציאת החרק מהעפץ או מיתתו מפסיק ה"עפץ" להתפתח והוא מתייבש.

צילום עפצים ע"ג עץ האלה עפץ חצוי עם קליפת ביצה וזחל

מ. המדע אינו מדויק ובנוי גם על השערות וסברות ומשתנה עם הזמן, ומחקרים חדשים הופכים דמיון קודם לסיכלות... כבר האיר את עינינו מרן הזחל סופר (פר' קדושים ומובא בדרשות לז' לאב עמ' שכ"ב) וז"ל: "ונלענ"ד דזקני עמי הארץ מלבד שהם עצמם מתטפשים, אף גם חכמתם שבימי בחוררתם מתטפשת לדורות הבאים אחריהם, כי כן דרכם בחכמת העוה"ז שלעולם דוחים דברי הראשונים ואומרים שלא עמדו על הטבע והאחרונים התחכמו יותר. נמצא שהוא עצמו מתטפש וחכמתו תסרח בחייו כשרואה תלמידיו הבאים אחריו ישימו לאל מלתו וכו' אך בחכמי ת"ח אינו כן, אלא כל שמזקינן, הם עצמם מחכימים יותר. ולא עוד, אלא תלמידים הבאים אחריהם לעולם יכבדו דברי הראשונים, ואומרים עמהם תמות חכמה, אם הראשונים כמלאכים אנחנו כבני אדם" עכ"ל.

מא. בכל מקרה נותרים בכל "עפץ" קליפות ביצה הנחשבות ע"פ ההלכה כ"איסור".

עפץ האלה מכיל ריכוז גבוה של "טאנינים" (Tanin) אשר שימש בתקופה הקדומה כחומר העיבוד העיקרי של הקלף בעולם כולו.

את ה"עפצים" היבשים שוברים, ומפיקים את החומר החומצתי שבהם ע"י בישול. חז"ל קראו לתמיסה זו בשם "מי מילין"^{מב}.

אל תמיסת ה"עפצים" החומצתית מוסיפים גפרת ברזל^{מג} אשר כתוצאה ממגע החומצה נאכל מיד. חיבור החומצה עם גפרת הברזל היא המחזקת את שחרות הדיו^{מד}.

אל התמיסה הוסיפו גם שרף^{מה} המשמש כדבק ומשפר את אחיזת הדיו בקלף^{מז}. כיום משתמשים בשרף המופק מעצי שיטה אפריקנים הידוע בשוק בשם "גומי ערבי"^{מז}.

כשרות הדיו מעפצים

נתחיל במענתו העיקרית, שהדיו איתו כתבו אלפי שנים^{מב} "אינו מן המותר בפיד" שהרי כל התהוות ה"עפץ" היא תוצאה מהחומר המופרש מהחרק ולולא חומר זה לא היה נוצר "עפץ" כלל. א"כ חומר זה היוצא מן הטמא הוא למענתו "המעמיד" של ה"עפץ", ודין "מעמיד" הוא שאינו בטל אפילו באלף אלא אוסר בכל שהוא^{מב}.

מרים שנברר את דין "מעמיד" יש לברר האם הפרשת החרק הוי "אינו מן המותר בפיד". **דין** ה"יוצא" המוזכר בגמ' הוא בדברים החיוניים לקיום המשך המין כגון: ביצים וחלב וכן בדברים שאינם חיוניים להמשך קיום המין כגון: מי רגלים.

נחלקו הראשונים^י בדין ה"יוצא" מן החי שאינו ראוי לאכילה אך חיוני להמשך קיום המין כגון: משי. אין במאמר זה מקום להאריך במחלוקת "היוצא מן הטמא" ושורשיה,

^{מב}. עיין גיטין יט. רש"י ד"ה במי מילין – מים ששרה בהן עפצים שחוקים.

^{מג}. נראה כמלח גס ירקרק. נקרא גם קלקנתוס/קנקנתוס (ירושלמי, מסכתות קטנות וראשונים) ובלשון הפוסקים נקרא גם קופר וואסער (כנראה בגלל שהמים ששמים בהם גפרת ברזל מקבלים צבע כעין נחושת). סימונו המדעי $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$.

^{מד}. עשיתי בעצמי דיו וחזיתי כיצד בשבריר שניה ממש, תמיסה העפצים הכהה הפכה לדיו שחור בעורב!

^{מה}. ובלשון חז"ל נקרא גומא/קומוס.

^{מז}. שבת כג. "אמר רב הונא: כל השרפין יפין לדיו, ושרף קטף יפה מכולם".

^{מז}. המק"מ (י"ד סי' רע"א ס"ק ל"ט) קראה גומי ראביק ומוכר בתעשיה כ"גאם ערביק".

^{מז}. כתוב בירושלמי (גיטין פ"ב ה"ד) "שפיך דיו שאין בה עפץ" ומכאן מוכיחים הרמב"ן, ריטב"א, ור"ן (גיטין י"ט). דסתם דיו הוי מעפצים וזהו הדיו שהיה מאז ומתמיד!

^{מז}. עיין שו"ע יו"ד סי' קט"ו סעי' ב' ובדברי הט"ז שם.

^נ. עיין מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בדין ה"מור" (הלכות כלי מקדש פ"א ה"ג) וכן ברמב"ן על (פר' כי תשא) שכתב ע"ז: "כי הלחות ההוא הנאסף בה מרוב הדם ויזוב ממנה בחייה אין בה לא טומאה

אך למעיין בשיטות הראשונים מוכח, שדין הפרשת החרק בעפצים אינה מוכרעת לאיסור, ותלויה במחלוקת על דין ה"משי".

אפילו אם נכריע שהפרשה זו של החרק הוי דבר ה"אסור", טענתו שהחרק הוא המעמיד של ה"עפץ" מופרכת מיסודה. ה"עפץ" נוצר רק מחומרי העץ הכשר למהדרין (ואינו תוצאת התערובת של ליחת החרק והעץ) והוא תגובת העץ להפרשת החרק...

דין ה"מעמיד" הידוע מהגמ' הוא עשיית הגבינה בקיבת בהמה. הקיבה נחשבת כ"מעמיד", מאחר וכתוצאה מתערובת החלב והאנוזים המצויים בקיבת הבהמה, הפך החלב ממשקה נוזלי למאכל מוצק. כלומר, מיצי הקיבה המעורבים בחלב יצרו מהות חדשה ומבלעדיהם לא היתה נוצרת גבינה^{נא}, ואת האיסור אנו ^{עצור החכמה} רואים בעין ע"י מציאות הגבינה. לעומת זאת בעפצים, ליחת החרק ו"גידול" העץ אינם תערובת משותפת, אלא שני דברים הנפרדים זה מזה^{נב}.

ביררתי עם מדענים החוקרים את התהוות העפצים וגנטיקת הצומח, והם טענו שאין בגוף העפץ תערובת מהפרשת החרק (מלבד נקודת המגע). התהוות העפץ היא תוצאה מגירוי הפרשת החרק, אך אחרי שהחרק יוצא או מת, נפסק גירוי זה. בהעדר הגירוי, מפסיק העץ את הפרשת חומרי ההגנה, והעפץ מתיבש^{נב}.

ליחת החרק לא הפכה חלק מסוים מהעץ למשהו חדש שלא היה בעולם, אלא רק עוררה את העץ לגדל תאים ולהפריש "עפץ" חומרי הגנה הטבועים בעץ מבריא. את התאים וחומרי ההגנה הפריש העץ לבד, החומר המופרש מהחרק רק עורר את העץ לייצר "עפץ" אך לא היה חלק בהתהוותו, לכן עצמות ה"עפץ" הוי מהעץ בלבד. והראיה לכך, שיש עוד מצבים טבעיים הגורמים לעץ ליצר "עפצים" כגון חידקים מסוימים, אשר להם פשוט שאין שום בעיית כשרות^{נב}...

ולא מאוס^{נא} עכ"ל וכן עיין רבנו בחיי (פר' תרומה פ' כ"ה פס' ג') בענין המשי ובספר התרומה (הלכות ס"ת סי' ר"ג) כתב "שרגילות הוא לתפור הקריעה אפילו במשי" וכן תשובת מהר"ם ן' חביב (שו"ת גינת ורדים אר"ח כלל ב' סי' ט"ז) "דמה שהתירו לתפור במשי דהוא בא מן התולעי" הטעם הוא משום דמעולם לא היה אסור המשי באכילה דהמשי הוא נעשה מריר התולעים כמו קורי עכביש וריר התולעת דהוא משי לא מיתסר באכיל' דאין לו שום טעם והוי כעפרא בעלמא".

נא. עיין שו"ת בית שערים (אר"ח סי' רי"ט) שכתב "דמעמיד לא הוי אלא אם כן הוית הדבר ע"י המעמיד ונעשה על ידו דבר חדש, כשאור שמחמיץ העיסה וכקיבה שמקפא הגבינה. אבל בשביל שחוק יותר לא נקרא מעמיד ואף שמונע שלא יתקלקל דדוקא אם הויתו ע"י המעמיד מקרי מעמיד ולא בשביל שמונע הקלקול".

נב. מלבד נקודת המגע בין ביצת החרק לעפץ.

נג. דיברתי בשאלה זו גם עם ד"ר אמנון פרידברג אנטמולוג חוקר חרקים במחלקה הזואולוגית של אוניברסיטת תל-אביב המומחה לנושא העפצים.

נד. אם הפרשת החרק היתה מעורבת בעפץ היה העץ ממשיך להפריש חומרים לעפץ. הפרשת החרק אינה נספגת בעפץ.

נה. ובעובדה זו הודה הממציא עצמו באותו מאמר.

מאחר והטענות כלפי העפצים הם מההיבט המדעי, ראיתי לנכון להוסיף עוד היבט על דין ה"מעמיד". התגבנות הגבינה נוצרה כתוצאה מתהליך כימי (שלא משנה מהותו) של תערובת חומרים, ואילו בעפצים התהליך לכו"ע גנמי. כלומר, החרק מפריש הורמון הגורם לגדילה מואצת של תאי העץ, ולהתהוות העפץ ע"י פעולת העץ לבדו. אך אם נקח את הפרשת החרק ונזריק אותה לעלה תלוש, לא יתחיל להיווצר עפץ, כי השפעת הפרשת החרק אינה כימית אלא גנמית. חז"ל לא אסרו בדין "מעמיד" פעולות הנוצרות ע"י חיידקים או ע"י תהליכים ביולוגיים, וכן אין לגרמת הצמחה גדר "מעמיד". הפרשת החרק אינה חלק מהחומרים המשמשים לבניית העפץ, אלא מעוררת את העץ להצמיח את העפץ לבד. כל מרכיב חדש שיתווסף לעפץ בעקבות הפרשה נוספת של החרק, גם בו הפרשת החרק אינה חלק מחומרי הבניה, ולכן הוי בגדר תערובת המתבטלת ברוב, בלא שום קשר לדין "מעמיד"י.

המציא ניסה למעון שחז"ל אשר התירו את השימוש בעפצים כנראה התכוונו לעפצים הנוצרים מחידקים ולא מעפצים, אך גם טענה זו אינה מסתברת כלל. רוב העפצים נוצרים מחרקים^נ ולא מחידקים, ואם היתה בעיה הלכתית בעפצים הנוצרים מחרקים, חז"ל היו מתריעים על כך...

אי אפשר להעלות על הדעת, שחז"ל לא ידעו ממציאות החרק בעפץ, מאחר ובתקופת חז"ל השימוש בעפצים היה נפוץ ביותר הן בדיו^נ והן בעיבוד קלף^נ. הראשונים תמיד הזכירו דיו זה, וזהו ה"חיבר" שהן בו הרמב"ם ז"ל^נ. ידוע, שטרם הכנסת העפצים למים היו שוכרים אותם, וזאת כדי להקל על הפקת החומר החומצתי הדרוש לעיבוד העורות ולהכנת הדיו. וכן כל סופר העושה את הדיו בעצמו, רואה בבירור בעת שבירת העפצים, את החרקים המצויים שם לפעמים, וכן את שאריות קליפות הזחל. לכן פשוט שחז"ל ידעו ממציאות החרקים אך לא ראו לנכון להורות, שיש לברור את העפצים מרם בישולם...

חלק ההיתר גדול בהרבה ביחס לאיסור, ולכן מתבטל חלק האיסור במי העפצים^נ. מותר לבטל את חלק האיסור לכתחילה, מאחר ו"איסור ביטול לכתחילה" הוא רק בדבר שנהנה ממנו^נ. בנד"ד אין שום הנאה בליחת החרק לצורך הכנת הדיו^נ.

נו. גם אי אפשר לומר, שיש כאן דין "זה וזה גורם", עיין ש"ך יו"ד סי' ס"א ד"ה שנתפטמה.

נו. זבובים, צרעות, וכנמות.

נח. גיטין יט: ב:

נמ. עיין שבת עט. , גיטין כב. "מצה, כמשמעו – דלא מליח ודלא קמיח ודלא עפיץ".

ס. שו"ת הרמב"ם סי' קל"ו.

סא. גוף העפץ כשר למהדרין כפי שהוסבר לעיל.

סב. שו"ע (יו"ד סי' פ"ד ס"ק י"ד) ועיין בש"ך והט"ז (שם) וכן עיין ט"ז (יו"ד סי' צ"ט ס"ק ט"ו) שכתב: "לא נאסר לבטל איסור לכתחילה אלא למי שנתכוין לבטלו כדי להנות ממנו" עכ"ל עי"ש שם שמביא

ועוד, כל החלקים הקשים של החרק שוקעים עם השמרים^{סד}, ובמקרה שמקום האיסור ידוע, כתב הרשב"א: סה

"שאיין אומדין אין מבטלין איסור לכתחלה אלא כשמבטל האיסור ואכלו. אבל לסחוט את האסור ולהוציאו מתוך ההיתר אין זה מבטל איסור. אלא מכשיר את ההיתר ומפריד ממנו האסור שאם כן בטלת כל הגעלה וליבון ושיחת הכחל. אלא דברים אלו בטלים ואסור לשמען. והטורה בסתירתם ובטולם כמוציא זמנו לבטלה".

ואפילו אם חלק האיסור לא היה נפרד מחלק ההיתר, עדיין היה מותר באכילה, כמו שכתב המחבר (יו"ד סימן ק"ד סעיף ג') בענין שרצים:

"דברים המאוסים, שנפשו של אדם קצה בהם, כנמלים וזבובים ויתושים שכל אדם בודל מהם למיאוסן, ואפילו נתערבו בתבשיל ונמחה גופן לתוכו, אם ההיתר רבה עליו, מותרים. ומכל מקום כל שאפשר לבדוק ולהעביר במסגרת, בודק ומסנן. מיהו בחלא ושכר, יש לחוש כמו בעכבר (ב"י לדעת הרשב"א). "עכ"ל.

את הדיו דידן מסננים מהשמרים, וגם אם נותר מעט מהשמרים הם נותרים בתחתית הקסת ולא כותבים בהם, לכן הדיו בו השתמשו אבותינו לאורך הדורות כשר לכתחילה ללא פקפוק^{סו}.

את שיטות הראשונים בזה. וכן עיין עוד בר"ן על הרי"ף (ע"ז לג') שכתב: "לא נאסר לבטל איסור לכתחלה אלא למי שמתכוין לבטלו כדי ליהנות ממנו הא לאו הכי לא שאם לא תאמר כן למי שסובר דמאי דאמרינן אין מבטלין איסור לכתחלה מדאורייתא הוא ומוכח לה מדאמרינן בפרק גיד הנשה (צ"ט.) דזרוע בשלה חדוש הוא וכמו שכתבתי שם אם כן היאך הכשירה תורה כלי מדין בהגעלה דודאי בבני יומן אמרינן כן דאילו כלים שאין בני יומן אינן צריכין הכשר מן התורה לדידן דקי"ל (סח:) דנותן טעם לפגם מותר ומעתה היאך צותה תורה להגעילן והרי הוא מבטל איסור הבלוע בהם לכתחלה במים שהוא מגעיל אותן אלא ודאי לא אמרו אין מבטלים איסור אלא במתכוין לערב איסור בהיתר כדי ליהנות ממנו אבל במתכוין להכשיר הכלי ואינו נהנה מן האיסור שרי.

סג. ואין נפק"מ בעצם העובדה שלולא החרק לא היה נוצר העפץ לדין הביטול. שהרי מהות העפץ אינה נוצרת מליחת השרצים אלא ליחת השרצים רק מעוררת את העץ ליצר את העפץ שהוא נפרד מהחרק, ואינו נחשב כהנאה מהחרק גופא. כאשר דנים בהלכות ביטול מתחשבים רק בעצם מהות החומר ולא בסיבת היווצרותו. לעומתו הגבינה נחשבת כולה כאיסור, מאחר וכל מהותה נוצר מחלק האיסור ממש. כי ללא התהליך הכימי שנוצר במפגש החלב והאנזימים לא הייתה גבינה בעולם אלא תערובת נוזלית של חלב ואנזימי קיבה.

סד. שאיתם כמובן לא כותבים. וכן, החלק הלח שבחרק נאכל ע"י תמיסת העפצים, ואפילו אם היה מתקיים, ידוע בהלכות ביטול לח בלח, כי אחרי הביטול, בטל שם איסורו ממנו, ומותר לאוכלו כולו אפילו בבת אחת (עיין שו"ע או"ח סי' תמ"ז וכן יו"ד סי' ק"ט ובנושאי כלים שם).

סה. שו"ת הרשב"א חלק א' סי' תצ"ה. עיין רבי עקיבא איגר (קמא סי' ע"ז) שדן בזה ברחבה. וכן פסק בשו"ע (יו"ד סי' פ"ד ס"ק י"ג-י"ד) עי"ש בנושאי הכלים.

סו. עיין תורת הבית הארוך (בית ד' שער א' עמ' כ"ב) במה שכתב בזה. ועוד, מאחר והדיו לא נועד לאכילה אפילו אם לא מסונן כראוי הוי לכתחילה שהרי לא כותבים עם השמרים.

כאמור כתבתי כל זה, שאפילו אם נכונה התאוריה של מדעני זמננו בעניין היווצרות ה"עפץ", אין ב"עפץ" דין מעמיד, ותמיסת העפצים בדיו שאנו משתמשים בשרה למהדרין והוי מן המותר בפוך לבו"ע.

הוצאת תלמוד

מענה נוספת שהרהיב הממציא לטעון בעזות פנים היא, שרש"י הקדוש ו"האור זרוע" טעו בהבנת המציאות...

הוא הביא את רש"י (גיטין י"ט.) שכתב:

"במי מריא - מי גשמים לשון מורי מי מריא מים ששורים בו פרי שהוא כעין עפצים גל"ש בלע"ז עכ"ל.

ועל זה כתב להדיא^{סז}:

"נראה שרש"י סבר (בטעות) שעפצים הם פרי שגדל על העץ. גם אור-זרוע סבר כך" עכ"ל.

ישנם אנשי מדע שומרי תומ"צ שעדיין אינם אמונים דיים על חרדת הקודש מ"הראשונים כמלאכים", וב"השכלתם" מתירים לעצמם, לומר על רש"י הקדוש שעליו נאמר שדבריו נכתבו ברוח הקודש וכן על האור זרוע שהם טועים! מחלוקות עצומות יש לאורך הדורות בין חכמי הדורות, אך כדי לחלוק ולומר שראשונים טעו צריך להיות "ראשון"... בהבנתם אף מרשים לעצמם להמציא כללי פסיקה חדשים כדוגמת הדברים המבהילים אשר כתב^{סח}:

"מכאן אנו למדים שבכל ענייני המדע והטבע, המציאות היא שקובעת. לא המסורת, ולא הסמכות ההלכתית, אלא המציאות".

שומן שמים על זאת, אמנם חז"ל התיעצו עם חכמי הגוים, אך גם אחרי בירור המציאות, אין המציאות מחייבת אלא רק דברי חז"ל הקדושים^{סח}. ובגד"ד אין שום סתירה בין המציאות לדברי חז"ל!

סז. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' ק"ל.

סח. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קל"ו. ועוד כתב בגליון הלכה ומעשה פרשת במדבר תשע"ב "מה שנזכר בש"ס ופוסקים, זה רק מה שחז"ל הצליחו לגלות. מה שהיצרנים הצליחו לשמור בסוד לא נזכר בש"ס ופוסקים" כלומר שחלילה חז"ל לא ידעו על מה הם מדברים!!! שומו שמים גם על זאת, חוץ מהבורות שיש כאן. כי ידוע לכל, שכל סופר עיבד בעצמו את העורות עליהם כתב וכן הכין את הדיו בעצמו כך שכל מרכיבי הדיו היו ידועים לכל.

סט. עיין "שם הגדולים" (מערכת ספרים ערך 82 "השגות הראב"ד") שכתב בענין זה: "והרואה יראה שמדבר הרמב"ן להראב"ד בכבוד גדול מאוד. כי מלבד גדולת הראב"ד בתלמוד עוד בה שזכה לגילוי אליהו זכור לטוב. והרמב"ן ג"כ זכה לגילוי אליהו זכור לטוב. וידע הרמב"ן רום מעלת קדושת הראב"ד. נמשך לזה אומר, כי הגדה היו מן הגדולים שעלה על דעתם לנסות קצת מדברי רז"ל בצד מה, והיה זה שהם היו חכמים בלימודיות וטבעיות ודעתם רחבה, וסברו כי רז"ל היו חכמים לבד. וזה טעם שאמרו הלא גם בנו חכמה ודעת עם שהם חכמים יותר. אבל היה להם

הממציא הבין מרש"י הקדוש כי עפצים הם פירות העץ, מאחר ורש"י כתב ש"מריא" הוא "פרי שהוא כעין עפצים". הוא הבין ש"פרי" הכונה לפרי העץ ולכן גם "עפצים" הם פירות העץ. אך פשוט שאין הדבר כך, כוונת רש"י לומר ש"מריא" הוא פרי הדומה בצורתו החיצונית ל"עפץ" ואין בדברי רש"י הנ"ל הכרה לפרש ש"עפצים" הם פירות העץ...¹

עוד טוען הממציא, כי לפי הזהר הקדוש עפצים הם מ"סמרא אחרא" רחמנא לצלן וכך כתב ע"א:

"בספר הזהר, פרשת תרומה, אומר הרעיא מהימנא במפורש שדיו מעפצים הוא מסמרא אחרא" עכ"ל...²

כפי שכתבנו לעיל הממציא לא הבין נכונה את הזהר הקדוש אשר כתב בלשון הארמית, בשבט ה"עפצים" להכנת הדיו...

כתוב בזהר הקדוש ע"כ:

"פתח ואמר ועשו ארון עצי שטים, ספר תורה עמודא דאמצעיתא ארון דיליה שכינתא, מבית ומבחוץ תצפנו לקודשא בריך הוא בשכינתיה מלבר ומלגו (ד"א ל"ג דיליה) וכלא חד, מה דלאו הכי בארון דהאי עלמא דאורייתא מלגו מין אחד וארון מין אחרא, דא בכתיבת דיו ודא עץ מצופה זהב, דודאי אורייתא חביבא מכלא, הדא הוא דכתיב (איוב כ"ח) לא יערכנה זהב וזכוכית, ומסמרא אחרא אפילו בהאי עלמא אחוי דכלא חד דיו ועץ (דדיו) ע" מתפוחים דאתעבידו בעץ אינון (וכל מלן דדיו עץ אינון) ועוד דיו אוכם מלבר וחזור מלגו הכי אינון (נ"א חכמים מארי תורה) מארי תורה וחכמים, אוכמים בהאי עלמא דאיהו לבר, שפירין בההוא עלמא דאתי דאיהו מלגו ובגין דא דיו לישנא דיו לעבד להיות כרבו דיו יו"ד ידו חכמה ותבונה ודעת דכתב בר נש בידו בדיו, עד כאן רעיא מהימנא: עכ"ל.³

וע"ז תרגם ה"מתוק מדבש":

"ומסמרא אחרא-אבל מצד ואופן אחר אפשר לומר כי אפילו בהאי עלמא אחוי דכלא חד-אפילו בעולם הזה אפשר להראות שהתורה והארון הם הכל אחד, כי גם

לשים ליבם, כי רז"ל היה להם רוח הקודש ואליהו זכור לטוב שכיח גביהו ונשמתם ממקום עליון והיא נקיה. ואין יחס ביניהם לבין רז"ל. וצריכים אנו לכופ ראשנו לקבל האמת מבעלי האמת וכו'. וזה הערה קטנה אבל היא פנת יקרת נגד החושבים לפקפק על דברי רז"ל ודי בזה" עכ"ל.

ע. ובנוסף לזה, לשון "פרי" מתפרש בלשון הקודש גם על תולדה כמו שמצאנו בגמ' "פרי מפרי וגידולי קרקע".

עא. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קכ"א וכן בעמ' קל"ה.

עב. רעיא מהימנא (שמות) כרך ב פרשת תרומה דף קנ"ט עמוד א' (ובחלק מהמהדורות אות תקצ"ד-תקצ"ה).

עג. כל הלשונות בסוגרים מודפסים באותה צורה בספר הזהר הקדוש.

הדיו שנכתב בו הספר תורה שהוא עיקר התורה הרי נעשה מעץ כעין הארון, דדיו מתפוחים (מעפצים) דאתעבירו מעץ אינון-כי הדיו נעשה מעפצים שהם מעץ עב"ל.

ומוכח להדיא, שדיו מעפצים מהודר בתכלית ההידור גם לדעת הזהר הקדוש... וכן מוכח מלשוננו, שעפצים עשויים מהעץ ונחשבים כעץ כעין הארון...

וכן הרמ"א כותב^ד: "ולכתחלה מוב לזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ (כן משמע בזהר פ' תרומה דף ע"ב ע"א) ע"ה".

כלומר הרמ"א מביא סימוכין לדבריו שזהר לעשות את הדיו דוקא מדברים הבאים מן העץ, מעפצים! ולהלכה פוסק הרמ"א, שדיו מהודר הוא דיו העשוי מעשן של דברים מן העץ שרויים במי עפצים.

ועוד טען הממציא^ה, כי התימנים עשו דיו עשן בלי קנקנתום. אך אין הדבר נכון, קבלה בידי מוקנים, שהדיו שהשתמשו בתימן היה של מי עפצים קנקנתום וגומא אליהם הוסיפו קליפות רימונים לתוספת שחרות^ה.

ועוד כתב שם: "הרב בעל התניא ג"כ השתמש בדיו בלי קנקנתום כפי שפסק בשו"ע שלו" עב"ל.

את זה כנראה ג"כ כתב בטעות, כי בשו"ע הרב פסק במפורש^ה:

"אם כתב סת"ם במי עפצים וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים שהעיקר שאין למדין כתיבה כתיבה מפרשת סוטה וכן נוהגין עכשיו אפילו לכתחלה" עב"ל.

בהמשך הביא הממציא כראיה שכתבו עם דיו ללא קנקנתום, את ר' ראובן הסופר של בעל התניא וכן ר' נתנאל סופר שפרשיותיהם שחורים ללא דהיית צבע עד היום הזה. ואין בזה שום ראיה כי במו עיני ראיתי פרשיות עתיקות הכתובות עם עפצים במצב מעולה כי שחרות הדיו תלויה בשיטת יצור^ה, וכן הממציא לא בדקם במעבדה להוכחת טענותיו אלו.

עוד כתב^ה: "מכיון שהרמ"א כתב "עשן עצים או שמנים" אנו למדים שאין שום קפידא על סוג ומקור העשן" עב"ל

עד. סי' רע"א סע' ו'.

עה. זהו הזהר הנ"ל לפי העימוד במהדורה ישנה של ספר הזהר.

עו. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' ק"ב.

עו. מוכח מהמאירי (גיטין יט:) שקליפות רימון משחירים את מי העפצים.

עה. או"ח סי' ל"ב סע' ד'.

עמ. דיו מבישול ראשון בתוספת קליפות רימונים וכדו', שחור בעורב.

פ. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קכ"ו.

אך גם זה אינו נכון! אמנם הרמ"א^{פא} באו"ה כתב:

"ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרויים במי עפצים וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א"

אך ביו"ד^{פב} הוסיף הרמ"א:

"לכתחלה טוב לזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ"

א"כ לשיטת הרמ"א אין להשתמש לכתחילה לעשית הדיו בחומרים שאינם מן העץ.

עוד כתב^{פג}, שהקנקנתום הנקרא בלשון המדע גפרת הברזל, שמשתמשים בו כיום, אינו הקנקנתום שהשתמשו חז"ל אלא פסולת תעשייתית סינטטית, אך הדבר אינו מדויק^{פד}. גפרת ברזל, הוא מפגש של ברזל עם חומצה גפרתית. כלומר, גם במרכיבי האדמה טבעיים אותו קנקנתום שהשתמשו חז"ל שהוא קרקע ירוקה, הוא אינו חומר בפני עצמו, אלא תרכובת של שני חומרים: ברזל וחומצת גפרתית^{פה}. בזמננו עושים את אותה פעולה, לוקחים פסולת ברזל, וע"י הוספת חומצה גפרתית מקבלים את גפרת הברזל. א"כ, הקנקנתום שמשתמשים בו כיום, הוא אותו קנקנתום שהשתמשו בו חז"ל.

ועוד, גם אם נאמר שהקנקנתום בו משתמשים כיום אינו אותו הקנקנתום שהשתמשו בו חז"ל, עדיין הדיו דיון קרוי דיו לפי כל הראשונים מלבד ר"ת. וזאת מאחר שדיו מעפצים בצורף גומא כבר נקרא דיו, כמבואר בפוסקים ובביה"ל^{פז}. ואחרי שיש עיקר הדיו מותר להוסיף אף דבר שאינו דיו. שהרי ר"ת פוסל דיו של עפצים גם אם מעורב בו גומא^{פו}, ועכ"ז מובא בגמ' שר' מאיר הוסיף קנקנתום לדיו אף שקנקנתום אינו מסממני הדיו^{פי}. אך הנדון בגמ' פ"ט אינה האם בהוספה זו נתבטל שם "דיו", אלא, שאם לומדים כתיבת סת"ם מסומה הוי פסול משום שאינו יכול להמחק. א"כ מוכח שאחרי שעיקר הדיו עשוי, מותר לשים דבר שאינו מסממני הדיו^{פכ}.

הערות

פא. סי' ל"ב סע' ג'.

פב. סי' רע"א סע' ו'.

פג. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קכ"ז.

פד. כפי שהסביר לי הכימאי המומחה אליהו ליכט מבני ברק.

פה. אשר נפגשו בטבע בצורה אקראית.

פו. ביה"ל סימן ל"ב סעיף ג' ד"ה "בין שלא".

פי. כמבואר (שבת כג.) בתוד"ה "כל השרפים" וכן בשאר ראשונים. לדעת ר"ת אפילו כשמערבים שני מינים יחד אינו מקרי דיו.

פח. כדמוכח מהמשנה בגיטין יט. ועיין שבת כג. תוד"ה "כל השרפים".

פט. עירובין יג.

צ. וכן אם היו חומרים סודיים בדיו כפי שהמציא הממציא (בגליון הלכה ומעשה פרשת במדבר תשע"ב), ג"כ הוי כשר מאחר ושם דיו עליו.

וכן, התיר ר"ת לשים אדרמנ"ט (שיחור) צ"א אל תוך הדיו, והרי שיחור אינו מסממני הדיו צ"ב. אך כנ"ל כיון שיש כבר עיקר דיו העשוי מקליפות עצים, התיר ר"ת להוסיף עוד דברים שאינם מסממני הדיו צ"ג...

וכן מוכח במסקנת ה"משכנות יעקב" (או"ח ל"ח) שכאשר יש בתערובת סממני הדיו מותר גם לערב דבר שאינו מסממני הדיו צ"ד.

הממציא גם טען צ"ה שהדיו דידן אינו מתייבש אף פעם ולכן דביק לעולם והביא סימוכין לדבריו מתוד"ה "פלי קורטא דדיותא" שכתבו "ואוסר ר"ת לכתוב ס"ת בדיו של עפצים לפי שהוא לעולם לח" אך כל המעיין בגמ' והראשונים רואה בעליל שכוונת הגמ' והראשונים לומר, שהדיו העשוי מעשן או מבישול קליפות עצים, הוא בעצם ריקים הנשברים להתיכות צ"י לעומת דיו מעפצים וקנקנתום אשר בגמר הכנתו מתקבל דיו המוכן לכתובה. התוס' לא התכוונו בדבריהם לומר שאחרי שהדיו מעפצים מתיבש, הוא נשאר לח ודביק... וכן במציאות הדיו דידן יבש כדבעי ללא דביקות כלל.

עוד טען הממציא צ"ה, ש"דיו סת"ם חייב להיות כזה שגם יתקיים אלפי שנים" עכ"ל. הוא מביא ראיה לדבריו מהרמב"ם צ"ה הדן על כתיבת סת"ם במשקין ובמי פירות, שכתב (שם) "תמהני, אם בזאת הדיו כתב משה רבינו ע"ה ספרי תורות!" אך אין בזה ראיה כלל שהרי הרמב"ם (שם) כתב "שירצו שיתקיים אלפי שנים" אך אין חיוב שיתקיים אלפי שנים צ"ה. והראיה לכך מדברי הרמב"ם גופא, שתיאר (שם) איך כתב ספר תורה בעצמו עם דיו העשוי מעשן אותו שרה במי עפצים, ואילו בהמשך דבריו הביא שדיו של קנקנתום אינו

צא. גיטין יט. תוד"ה קנקנתום חרתא דאושכפי.

צב. גיטין יט. שר' היא הוסיף גם שיחור לדברים שמותר לכתוב בהם גט כראית ר"ת (שם) תוד"ה דיו.

צג. ולפי הביה"ל (שם) סד"ה "בין שיש בו מי עפצים" שכתב באחד הדרכים שהרמ"א סובר שלכתחילה יעשה כר"ת ועכ"ז כתב הרמ"א ששורים את הדיו במי עפצים...

צד. שהרי דעתו שהרא"ש סובר שצריך דוקא עפצים וגומא ואילו במסקנא כדי לצאת שיטת כל הראשונים מורה לבשל עפצים עם גומא וקנקנתום ביחד.

צה. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קל"ח.

צו. וריקים אלו הם הנקראים דיו עיין (מגילה יט.) תוד"ה "על הספר" שכתב: "דרבי אמי פלי קורטא דדיותא ובדיק פירוש משבר חתיכה של דיו ובדיק ביה דם שחור ובאותו שלנו שייך שבירה". לפני כתיבה שורים אותם במי עפצים (במקומו של ר"ת היו שורים אותם במים וכן כתב רבינו ניסים גאון והביאו הרמב"ם בשו"ת סי' קכ"ו מהדורת מקיצי נרדמים).

צו. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קכ"ב.

צח. שו"ת הרמב"ם סי' קל"ו (ובמהדורת מקיצי נרדמים סי' קכ"ו).

צט. וכל דבריו בתשובה שם לאפוקי אלו ששרו את ריקי הדיו מעשן במים רגילים ולא במי עפצים.

מן המובחר מאחר והוא מתקיים יותר מדיו של עשן ואינו נמחק בקל. והרי דיו מעשן השרוי במי עפצים, מביאו הרמב"ם להלכה כמצוה מן המובחר אע"פ שאינו מתקיים כ"כ, וזה ההיפך ממה שהממציא טען... וכן שום פוסק לא הביא להלכה שצריך לכתוב בדיו שמתקיים אלפי שנים! א".

וכן מוכח מהפוסקים שכל דיו מתיישן עם הזמן^ק ולא כתבו חילוק בזה בין דיו העשוי מעשן לבין דיו העשוי מעפצים.

עוד כתב^ק, שבדיו שלנו יש בעיה מאחר ואינו דבר של קיימא, אך טעות ביסודו. שהרי אפילו מי עפצים לחוד או גומא לחוד או קנקנתום לחוד כשר לכתוב גמ"ק, ובגמ בעינן דבר של קיימא כמבואר בגמ', אלא שאינו מתקיים כמו דיו^ק. וכשמערבים מי עפצים עם גומא, ודאי הוי דבר של קיימא, ולא עוד אלא שמתקיים כמו דיו^ק. וכן כתב בשו"ת צמח צדק^ק "וא"כ בדיו של עפצים עם גומא י"ל שהוא ג"כ מתקיים אף בלי קנקנתום לכן נקרא דיו" עכ"ל.

בירור דעת הראשונים והפוסקים במרכיבי דיו

האם כל צבע שחור המתקיים כשר לדיו

כפי שהבאנו לעיל דעת הרמב"ם^ק דכל צבע שחור המתקיים כשר. וכמו שכתב בהגמ"י (שם) דאף שאינו הדיו המוזכר בחז"ל הוא כשר. וכן כתב הביה"ל^ק דלדעת הרמב"ם דיו לאו דוקא אלא ה"ה כל מראה שחור.

ק. וכן כתב (שם): "וכבר נתבאר בירושלמי שהדיו, הנזכרת בכל מקום סתם והיא הדיו שהיו כותבים בה ספרי תורות, היה בה קלקנתוס, כדי שתתקיים".

קא. והרי גם בדיו החדש טרם נבחנה בפועל עמידתו לאורך הזמן, ואם אכן דבריו כנים יש להמתין אלפי שנים עד שנוכל להשתמש בדיו החדש... ואין לומר שתכונת גמישות הדיו החדש מעידה על קיומו לנצח, כי ידוע שגומיות משרדיות רחבות העשויות מגומי טבעי מתפוררות אחרי זמן אע"פ שנראות כעמידות וחזקות...

קב. עיין שו"ת חת"ס (י"ד סי' רנ"ו) שכתב: "שכך הוא בתחלת תולדת כל דבר ובכלל דיו הוא שתחלתו שחור ולכשיזקין יכהה מראיתו ויתהפך קצת כעין אדמדם ולא אדום ממש כי אין השחור נעשה אדום אבל הוכחה ונעשית כעין מראה ברוי"ן (חום) וכך הוא וסתן של רוב דיו בעולם נמצא אי הוה הל"מ כתיבה שחורה של דיו שבאורך הימים ישתנה קצת א"כ היינו דיו דאמר רחמנא". וכן הביא המשנ"ב ס"ק קכ"ח.

קג. בגליון הלכה ומעשה פרשת במדבר תשע"ב.

קד. כמבואר בגיטין יט.

קה. כמבואר בגמ' שבת קט"ו: ובתוד"ה "אבל".

קו. כמו שכתב להדיא מהר"מ בנעט בביאור מרדכי (הלכות קטנות רמז תתקס"ג).

קז. או"ח סי' ט"ו אות ב'.

קח. הלכות תפילין פ"א ה"ד, וכן כתב במאירי (מגילה יח:).

קט. סי' ל"ב סע' ג' ד"ה יכתבם.

אמנם שיטת ר"ת קי דרך סממנים מיוחדים קיי שנתקבלו מחז"ל דמיקרי דיו הוא כשר לדיו. ולכן ר"ת פסל ס"ת שלא היו כתובים בדיו שלו, דשאר לא מקרי דיו.

וכן מבואר בכל הפוסקים שר"ת קפיד אסממני דיו, ולשיטתו אין להכשיר אלא רק מה שנקרא דיו. ר"ת פסל דיו של עפצים קי, משום שאינו הדיו המוזכר בחז"ל ואינו קרוי דיו.

הרא"ש פליג על ר"ת וכן כתב: קי "ואינה ראייה, דמי-עפצא לחודיה אין נקרא דיו, אלא כשמעריבים בו קומום שקורין גומא נקרא דיו" עכ"ל. ומוכח שהרא"ש מודה לר"ת שרק מה שקרוי דיו כשר לדיו, אבל חולק עליו וסובר דמי-עפצים מעורב עם גומא נקרא דיו. וכן כתב בהגהות אשרי קי בשם ריב"ן, דדיו דמתניתין היינו של עפצים מעורב עם מי שרף, דאז מקרי דיו.

לכאורה אם כל צבע שחור המתקיים כשר, אמאי הוצרך לומר דדיו של מתניתין הוא של עפצים מעורבים עם מי שרף? הול"ל שדיו של עפצים כשר כי הוא שחור המתקיים! ומוכח, שרק מה שמוזכר בחז"ל דהוי דיו מקרי דיו וכשר, והשאר הוי צבע.

ובעין זה מוכח ברמב"ן, ריטב"א ור"ן קי שהביאו את דעת ר"ת, וכן את ראייתו מהגמ' "דפלי קורטא דדיותא" שדיו שייך בו שבירה, ואילו דיו של עפצים אינו נשבר ולכן זהו סימן שאינו דיו של חז"ל. וע"ז השיבו לר"ת, דדיו של עפצים מקרי דיו אחר בישולו, וכשמתיבש נעשה קורטא. ולכאורה אם כל צבע שחור המתקיים נקרא דיו, מה אכפת לן אם נעשה קורטא או לא נעשה קורטא, גם אם אינו בדיוק הדיו של חז"ל, הרי הוא שחור המתקיים ולכאורה הוי דיו כשר.

אוצר תוכנית

ועוד צריך להבין, מאחר ודיו עפצים עם גומא ללא בישול לפי הרבה ראשונים הוי דיו. ולפי זה ודאי הוי צבע שחור המתקיים, א"כ מדוע לפי הרמב"ן, ריטב"א, ור"ן צריך בישול דוקא ובלא זה פסול?

אוצר תוכנית

אלא ודאי שלא די בצבע שחור המתקיים...

ומוכח מלשון הראשונים שלא נקטו "שחור המתקיים", אלא הצריכו שהדיו יהיה עשוי מסממנים מסויימים, כדי שיקרא דיו.

קי. גיטין יט. תוד"ה דיו וכן שבת כג. תוד"ה כל השרפים. וכן פסק בסד"ה (הלכות ס"ת סי' קצ"ה).

קיא. קליפות עצים (סה"ת הלכות ס"ת סי' קצ"ה).

קיב. תוס' שם ובשא"ר.

קיג. הלב' ס"ת סי' ו'.

קיד. רא"ש גיטין פ"ב ס"י ובמרדכי גיטין סי' של"ט.

קמו. גיטין יט.

ובשו"ת משכנות יעקב^{קט} האריך להוכיח בדעת הרא"ש ושאר הראשונים דהלל"מ דוקא דיו מסוים, וכל שאינו נקרא דיו פסול לכתוב בו ודלא כהרמב"ם דמכשיר כל צבע שחור המתקיים.

וכן בביה"ל^{קכ} כתב: "שכיון שהיתה ההלכה שיכתוב בדיו אף דדיו לאו דוקא להרמב"ם, וה"ה כל מראה שחור, אבל עכ"פ שיהיה מראיתה שחור כמו דיו. וכל שכן לפירוש הרא"ש ושאר פוסקים דסוברים שדיו ממש בעינן עכ"ל ובוזה מחלק הביה"ל בין דעת הרמב"ם לרא"ש. דלרמב"ם לאו דוקא דיו, אלא אפילו צבע שחור. ואילו לרא"ש ושאר פוסקים צריך דיו ממש. דהיינו, סממני דיו, ולא די בצבע שחור המתקיים.

כתב המחבר (או"ח סימן ל"ב סעיף ג):

"יכתבם בדיו שחור, בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים. הגה: ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרונים במי עפצים (מהרי"ל סי' קי"ט) וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א עכ"ל.

ואילו ביו"ד (סי' רע"א סעי' ו') כתב:

"שיכתבנו בדיו העשוי מעשן השמנים שריו במי עפצים. (ולכתחלה טוב לזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ) (כן משמע בזהר פ' תרומה דף ע"ב ע"א). ואם כתבו במי עפצא וקנקנתום, כשר. אבל לא בשאר מיני צבעונים, כגון האדום והירוק וכיוצא בהם, שאם כתב אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונים או בזהב, פסול".

ופמ"ג כבר נתחבט בדעת המחבר והרמ"א וכך כתב^{קי}:

"ובאמת צ"ע המחבר והרב סותרים מכאן לשם בס' רע"א סעי' ו'. המחבר כאן סתם בדיו כל שהוא שחור כותבין לכתחילה, והרב כתב לכתחילה מעשן, וביו"ד מחלפיה שימתייהו והמחבר כתב לכתחילה מעשן ובדיעבד כשר משאר דיו והרב כתב לכתחילה מעץ ועי' א"ר כאן".

ומכורח הסתירה נשאר הפמ"ג והא"ר בצ"ע.

ומכל מקום מריהטא דלישנא של המחבר משמע שפוסק כרמב"ם^{קכ}. וכן הבינו העולת תמיד והאליהו רבה^{קכ} (ועיין עוד ביה"ל ד"ה "בין שיש" שכתב שני דרכים בהבנת

קמז. או"ח סי' ל"ח.

קיו. קיד' ל"ב סעי' ג' ד"ה יכתבם.

קיא. אשל אברהם או"ח סי' ל"ב ס"ק ב'.

קיט. שהרי כתב שיכתבם בדיו שחור ולא ביאר ממה לעשותו. ומכ"מ אין כ"כ ראייה שהרי השו"ע קיצר בדבריו ולא הזכיר שצריך שיהיה דבר המתקיים שמוסכם בכל הפוסקים שגם הרמב"ם סובר כך.

השו"ע). וכן משמע מריהטא דלישנא של שו"ע הרב קבא, וקסת סופר קבב שהרי העתיקו את דברי הרמב"ם שכתב: "א"כ מה מיעטה הלכה שנאמרה למשה מסיני שיהיו כותבים בדיו למעט שאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהם" עכ"ל קבב. וכן משמע בש"ך קבב. אך הפמ"ג, הביה"ל, המקדש מעט, משכנות יעקב, והבית שלמה לא הכריעו כן מכת רוב הראשונים החולקים על הרמב"ם.

בשו"ע קבב כתב "ואם כתבו במי-עפצא וקנקנתום כשר" עכ"ל כלומר, השו"ע מתיר לכתוב במי-עפצא וקנקנתום אף בלא גומא. ובמשכנות יעקב פוסל במי-עפצא וקנקנתום מכת שאר ראשונים הסוברים שרק דיו המכיל גומא כשר לכתיבת סת"ם. אמנם בביה"ל קבב כתב: "דבדיעבד אין להחמיר ולפסול נגד דעת השו"ע", אך אין זה בגלל שפוסקים כדעת הרמב"ם שכל צבע שחור המתקיים כשר, אלא כמו שאבאר.

מוכח למעין בב"י קבב, דמה שהכשיר הב"י עפצא עם קנקנתום בלא גומא, הוא משום דסבירא ליה שהרמב"ם והרא"ש בחד שיטה קיימי, ומכשירים במי-עפצא וקנקנתום.

את דעת הב"י אפשר להסביר בשני דרכים:

א. אמנם גם הב"י סובר דהרמב"ם והרא"ש פליגי בענין צבע שחור המתקיים, רק לענין מי-עפצא וקנקנתום בלא גומא לא פליגי מאחר ושני המינים מעורבים הוי דיו קבב ואין זה משנה אי הוי עפצא עם גומא או עפצא עם קנקנתום.

ב. שהב"י סובר דהרא"ש מודה להרמב"ם דכל צבע שחור המתקיים כשר, אבל בזה האחרונים פליגי על הב"י, וסוברים שנחלקו בזה הרמב"ם והרא"ש. מ"מ להלכה פוסק הביה"ל כדברי השו"ע דמי-עפצא וקנקנתום כשר בדעבד קבב. משום די"ל דגם הרא"ש מודה כאשר שני המינים מעורבים, הוי דיו.

קב. או"ח סי' ל"ב ס"ק ג'.

קבא. סי' ל"ב סע' ד'.

קבב. סי' ג' סע' א'.

קבג. ומכל מקום בדעת קסת סופר צ"ע שהרי כתב שצריך שתהיה שחורה בתכלית השחור, ורואים שלא רק צבעונים פסול אלא אפילו מה שאינו שחור בתכלית השחורות.

קבד. יו"ד סי' רע"א ס"ק י"א.

קבה. יו"ד סי' רע"א סע' ו'.

קבו. סי' ל"ב סע' ג' ד"ה בין שלא.

קבז. או"ח סי' ל"ב.

קבת. וכל אחד לטעמיה: לרמב"ם משום דהוי צבע שחור המתקיים ולרא"ש משום דהוי שני מינין מעורבין.

קבט. אך המשכנות יעקב פוסל גם בזה, ומוכיח מהרא"ש ושאר ראשונים דבלא גומא פסול. והביה"ל כותב שלכתחלה בודאי יש ליזהר ולעשות כדעת המשכנות יעקב. ולפי זה פשוט שאין לכתוב לדעת הביה"ל בצבע שחור המתקיים, כי דיו הוי הלל"מ.

העולה מדברינו, שדעת הביה"ל שהרמב"ם והרא"ש פליגי, ועכ"ז, במי-עפצא וקנקנתום בלא גומא, י"ל דגם הרא"ש מודה להכשיר קל.

וכן כתב המק"מ קלא דהרמב"ם והרא"ש פליגי, אך מ"מ כתב דמי-עפצא עם קנקנתום י"ל דמודה הרא"ש להכשיר.

וכן מוכח מדברי מהר"ם בנעט קלב דמי-עפצים וקנקנתום שמעורבין יחד או נקרא דיו וכן כתב: "דלר"ת פסולים דתערובות אינו מיקרי שם דיו והם ז"ל ס"ל דתערובות מיקרי דיו" עכ"ל.

ובפמ"ג כתב: קלב

"וא"כ להרמב"ם משמע אף בלא גומא כשר, דמי-עפצים לחוד ועפצים לחוד, וצ"ע באין לו גומא" עכ"ל

ובמק"מ קלד כתב: "רבינו שמחה ורמב"ם מכשירים בעפצים לבד, והרא"ש פוסל, ופמ"ג סי' ל"ב בא"א הניח בצ"ע לדינא" עכ"ל

ומדברי הפמ"ג למדנו שלשה דברים:

שמי-עפצים לבד הוי שחור המתקיים קלה.

שהרא"ש והרמב"ם פליגי קלי.

דצ"ע לדינא. כלומר, דלהלכה חיישינן לדעת הרא"ש ושאר פוסקים.

ואף בשו"ת צמח צדק קלי שמצדד להלכה דכל צבע שחור המתקיים כשר, מ"מ לא סמך על זה למעשה. שהרי כתב (שם) שלדעת הרמב"ם במי-עפצים וקנקנתום בלא גומא כשר, מאחר והוי צבע שחור המתקיים. ועוד כתב, "ומ"מ דיעבד ודאי אם כתב בבישול עפצים וקופאר וואש (קנקנתום) ודאי כשר ונקרא דיו, והנה נראה דצריך להיות ג"כ גומא

קל. וכתב הביה"ל (שם) בשם הגר"א: "דממי עפצים בלבד או מקנקנתום בלבד פסול אפילו דיעבד דלא מיקרי דיו כ"א משני מינים ביחד מי עפצים וגומא או מי עפצים וקנקנתום" עכ"ל, וכן פסק להלכה במשנ"ב (שם).

קלא. יו"ד סי' רע"א ס"ק ל"ט.

קלב. ביאור מרדכי הלכות קטנות רמז תתקס"ג.

קלג. או"ח סי' ל"ב א"א סק"ב.

קלד. יו"ד סי' רע"א ס"ק ל"ט.

קלה. שהרי אם אינו שחור המתקיים הוי פסול אף להרמב"ם. וכן כתבו הפמ"ג והביה"ל להדיא דמי-עפצים הוי שחור. וצ"ל שע"י בישול מרובה נהיה שחור. או אפשר דסבירא ליה כבית שלמה (או"ח סי' ז') שאין צריך שיהיה שחור מאוד, ואפילו שחור כל דהו שפיר דמי.

קלו. שהרי הרא"ש פוסל במי-עפצים לבד ללא גומא.

קלו. או"ח סי' ט"ו אות ד'.

כמ"ש הרא"ש והמרדכי" עכ"ל. ומוכח דלמעשה חיישינן לדעת הרא"ש, וצריכים להוסיף גם גומא כדי שיקרא דיוקל.

ועוד, כתב הביה"ל (סימן ל"ב סעיף ג' ד"ה "בין שלא"):

"עיינן לקמן בסימן תרצ"א וביו"ד בסימן רע"א שכתב השו"ע דאם כתב במי עפצים וקנקנתום כשר. כתב הפמ"ג מדלא הזכיר גומא משמע דאף אם לא הטיל בהן גומא כשר ועיין עוד בדבריו שמסתפק לדינא אם דוקא ע"י שניהן ביחד כיון דאין בהן גומא או אפילו בכל אחד יכול לעשות דיו כיון שהוא שחור והגר"א בביאורו בסימן זה ובסימן תרצ"א פוסק דממי עפצים בלבד או מקנקנתום בלבד פסול אפילו בדיעבד דלא מיקרי דיו כ"א משני מינים ביחד מי עפצים וגומא או מי עפצים וקנקנתום ומגומא וקנקנתום יחד בלי תערובת מי עפצים או עשן עצים ושמנים לא ברירא לי דעת הגר"א בזה והגאון מהר"מ בנעט בביאורו על המרדכי מחמיר בזה לכתחלה ובקנקנתום לבד או בגומא לבד מחמיר אפילו בדיעבד כדעת הגר"א ובתשובת משכנות יעקב סימן ל"ז מחמיר אפילו במי עפצים וקנקנתום יחד בלי תערובת גומא עי"ש. והגם בדיעבד בודאי אין להחמיר ולפסול במי עפצים וקנקנתום יחד נגד פסק השו"ע בסי' תרצ"א וביו"ד סימן רע"א עכ"פ לכתחלה בודאי יש לזוהר בדבריו שאם הוא עושה דיו ממי עפצים אפילו אם הוא מערב עם קנקנתום לא יעשהו בלתי תערובת גומא וה"ה דממי עפצים וגומא בלחוד נמי שפיר דמי ועי"ש בתשובת משכנות יעקב שמביא הרבה פוסקים סייעתא לדבריו גם כתב שם בתשובה דלכתחלה יש לדקדק לעשותו ע"י בישול כדעת הרמב"ן והר"ן הואיל דאפשר: עכ"ל.

וצ"ב, מדוע הביה"ל כ"כ מסתפק על סממני הדיו אפילו בדיעבד? שהרי אם פסקינן כהרמב"ם שכל שחור המתקיים כשר בדיעבד, לא אכפת לן ממה הדיו עשוי? אלא כנ"ל דלא כל צבע שחור המתקיים הוא דיו.

ומזכיר למעיין בראשונים, וכן בביה"ל, פמ"ג, הגר"א, פתחי תשובה, במשכנות יעקב, ובמק"מ שהם לא הכריעו להלכה כהרמב"ם אפילו בדיעבד, וזאת מאחר וכל הראשונים מלבד הרמב"ם קפדי אסממני דיו.

וזו גם הסיבה שבעל ה"מקדש מעט" כתב: "דהאידנא כותבים בדיו מעפצים וקנקנתום וגומא יחד, ואין לשנות" עכ"ל, כי רק על הדיו דידן יש מסורת שהוא נקרא דיו.

קלה. אמנם יתכן, שלדעתו א"צ להשתמש דוקא עם דיו המקובל מחז"ל, מ"מ סבירא ליה שמאחר ואולי יש עוד תנאים שצריך בדיו שהראשונים לא גילו לנו מה הם, אין לזוז ממה שהורו הראשונים דהוי דיו ודאי?

כתב המחבר (סימן ל"ב סעיף ג'):

"יכתבם בדיו שחור, בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים. הגה: ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרוים במי עפצים (מהרי"ל סי' קי"ט) וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א עכ"ל.

ועל דברי הרמ"א כתב המשנ"ב (שם):

"מעשן עצים - פי' ולא יטיל לתוכו קומא או קנקנתום [שקורין בל"א קופער וואסער] כי לכתחלה בעינן כתב שיוכל להמחק וע"י קומא או קנקנתום הכתב עומד. והוא הכל למצוה מן המובחר בלבד אבל לדינא גם הרמ"א מודה דיותר לעשות ממי עפצים וקומא וקנקנתום וכן נוהגין לעשות כהיום ע"י תערובות שלשתן וע"י בישול דהכי עדיף מפי' [וכמו שכתב בתשובת משכנות יעקב סי' ל"ז] ועיין במ"א שכתב דבימיו לא ראה ג"כ לאחד מן הגדולים שנהג לעשות בדיו העשוי מעשן עצים ושמנים [אך אפשר דהיו עושין מדיו של קוצים כמו שסיים בשם מהרי"ל] וכן פסק בספר גט מקושר ובספר ברכי יוסף לעשות כמנהגינו עכשיו דהדיו העשוי מעשן עצים ושמנים מתקלקל ונמחק בנקל ע"כ אין נוהגין בו עכשיו ודיו העשוי ממי עפצים בלבד בלא קומא [שקורין בל"א גומא] או מקנקנתום בלבד פסול אפילו דיעבד כן כתב הגר"א בביאורו לקמן בס' תרצ"א עי"ש ועיין בבה"ל. מותר לכתוב תו"מ בדיו הנעשה מסתם יינם ועי' בש"ת ס"ק ד'. דיו אין צריך לעשות לשמה: עכ"ל.

היוצא מדברי המשנ"ב שמאחר והדיו העשוי מעשן עצים ושמנים מתקלקל בנקל, דיו העשוי מתערובת שלושתן הוא לכתחילה קלם.

כבר הבאנו לעיל שכך פסקו גם שאר האחרונים.

ה"מקדש מעט" קכ כתב: "דהאידינא כותבים בדיו מעפצים וקנקנתום וגומא יחד, ואין לשנות" עכ"ל.

ה"קסת סופר" קכא כתב: "וכן נוהגים עתה לעשות את הדיו אפילו לכתחילה ממי עפצים וקומום וקנקנתום" עכ"ל.

בשו"ע הרב כתב קכב: "אם כתב סת"ם במי עפצים וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים שהעיקר שאין למדין כתיבה כתיבה מפרשת סוטה וכן נוהגין עכשיו אפילו לכתחלה" עכ"ל.

קלמ'. וכן כתב הב"י (או"ח סי' ל"ב) וז"ל: וכן נהגו העולם לכתוב ספרים תפילין ומזוזות במי עפצא וקנקנתום עכ"ל.

קמ'. או"ח סי' ל"ב ס"ק ד'.

קמא. סי' ג' ה"א.

קמב. או"ח סי' ל"ב סעי' ד'.

ענין תוכנות

מאחר ודיו הוי הלל"מ ורוב הראשונים קפדי אסממני דיו, וחולקים על הרמב"ם. וכן לדעת הפמ"ג הביה"ל והמקדש מעט לא פסקין ברמב"ם. וכן גם לדעת הפוסקים כשיטת הרמב"ם, מכל מקום למעשה לא מצאנו שהתירו להדיא לכתוב עם צבע שחור המתקיים קמי. לכן צריך לעשות דיו דוקא מסממנים המקובלים לנו מהראשונים ובכך יוצאים שיטת כל הראשונים מלבד ר"ת.

היצרן כותב בשבח הדיו החדש קמי, שכל המרכיבים של הדיו החדש נבדקו והם מן המותר בפך, וכן הוי שחור מאוד וכו'. אך כאמור יש שאלה בסיסית האם זה בכלל דיו? כיון שאינו עשוי מסממני הדיו המוזכרים בפוסקים קמי. ואם נפסוק למעשה כשיטת הרמב"ם שכל שחור המתקיים הוי דיו, א"כ הצבעים השחורים הקיימים בשוק הוי שופרא דשופרא, שכן יש הרבה צבעים שנבחנו שנים רבות מצד המציאות שהם עומדים בכל תנאי מזג אויר ולחות, ובלבד שנוודא שהם מהמותר בפך...

החסרונות בדיו החדש

אף שמפשטות דברי השו"ע מוכח שפוסק ברמב"ם שכל צבע שחור המתקיים כשר וכן פסקו כמה פוסקים. מכל מקום הדיו החדש יש לפקפק בו מהטעמים הבאים:

לפי הרמ"א קמי הדיו החדש ודאי אינו לכתחילה, מאחר והוא מיוצר קמי גם מחומרים שמקורם באדמה וגם מחומרים כימיים.

לפי ר"ת הדיו פסול לפי שאינו עשוי מסממנים מיוחדים מן העץ.

קמי. וכן בשו"ת צ"צ הפוסק ברמב"ם חשש לדעת שא"ר ופסק להוסיף גומא לדיו.

קמי. בגליון הלכה ומעשה פרשת במדבר.

קמי. ואינו עשוי עם החומרים שמוזכרים ברמב"ם. שהרי הדיו של הרמב"ם הוא עשן שמנים או זפת (דהוי מן העץ כמבאר ברש"י (שבת כ: ד"ה "פסולתא דזיפתא") או שעווה (דהוי פסולתא דדובשא (שם)) וכיוצא בו, מגובל בשרף אילן ודבש והוי רקיקים יבשים ובשעת כתיבה שורן במי עפצים וכיוצא בו (שהם עצים אחרים המכילים את חומצת הטאנין). אמנם שיטת הרמב"ם בדעבד שכל שחור המתקיים כשר לדיו אך רוב הפוסקים חולקים ע"כ.

קמי. וביו"ד סי' רע"א סע' ו' כתב הרמ"א: "לכתחילה טוב ליזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ" עכ"ל. ובאו"ח סי' ל"ב סע' ג' כתב "ולכתחילה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרונים במי עפצים וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א" עכ"ל. א"כ לשיטת הרמ"א יש להקפיד לעשות את הדיו רק מדברים העשויים מן העץ ולשרותם במי עפצים (דהוי ג"כ מן העץ כמוכח מהזהר שמביא הרמ"א!).

קמי. קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' ק"מ. וז"ל "כל המרכיבים מקורם באדמה, בצומח, ובחומרים מלאכותיים", וגם מקור העשו הוא בעיקר מגז ונפט.

רוב הראשונים קפדי אמעשה דיו ולא כל צבע שחור המתקיים כשר.

לפי הרבה פוסקים קמ"ה הרמב"ם והרא"ש פליגי ולא סמכינן על הרמב"ם.

המקדש מעט קי כתב לעשות דיו מעפצים גומא וקנקנתום וכתב ע"ז ואין לשנות.

אחרי שהדיו החדש מתיבש הוא מתנהג כעין "גומי" קניא ולזה לא מצאנו שנקרא "דיו" קניב...

למענת סופרים רבים רמת הכתיבה יורדת עקב תכונת הדיו החדש להתפשט על הקלף, ויש בזה חסרון של "זה קלי ואנוהו".

סוף דבר

נחלקו הראשונים בסממני הדיו הראוי לכתיבת סת"ם, וכן האם צריך שהדיו יהיה ראוי להמחק.

רוב הראשונים מלבד ר"ת סברו שדיו העשוי מעפצים גומא וקנקנתום הוא דיו קני.

מאחר וזרם נמצא דיו העשוי רק מן העץ ואינו נמחק בנקל, הכריעו כל הפוסקים לכתוב סת"ם לכתחילה, עם דיו מבושל העשוי מעפצים קנקנתום וגומא. השימוש בדיו שלנו היה נפוץ מתקופת הראשונים ועד היום. לדיו שאנו משתמשים בו לאורך הדורות עם עפצים יש מסורת וכל המשנה ידו על התחתונה.

קמח. עיין שו"ת משכנות יעקב סי' ל"ח. וכן ביה"ל (סי' ל"ב סע' ג) ד"ה "יכתבם בדיו שחור" שכתב "וכל שכן לפירוש הרא"ש ושאר פוסקים דסוברים שדיו ממש בעינן" עכ"ל. וכן כתב בשו"ת בית שלמה (או"ח סי' ז') "ר"ת ודעימיה קפדי אמעשה דיו ודלא כהרמב"ם". ועיין עוד בפמ"ג (סי' ל"ב אשל אברהם ס"ק ב') מה שכתב בזה.

קמט. פמ"ג, מקדש מעט, משכנות יעקב, ביה"ל ועוד.

קנ. או"ח סי' ל"ב ס"ק ד'.

קנא. כמו שכתב היצרן (קובץ "עץ חיים" ניסן תשע"ב עמ' קל"ט) שהדיו החדש "גמיש כמו גומי ולא נשבר ולא נקרע.

קנב. דהרי ר"ת (מגילה יט. תוד"ה על הספר ועוד) מוכיח מהא שרב אמי פלי קורטא דדיוטא דהיינו משבר חתיכת דיו. ומזה ראייה דדיו שייך בו שבירה ודיו של עפצים אינו דיו כי לא שייך בו שבירה. והרמב"ן ור"ן וריטב"א (גיטין יט.) השיבו שגם דיו עפצים אחר שמתייבש שייך בו שבירה. ולפי דבריהם, בדיו החדש שלא שייך שבירה, זהו סימן שאינו דיו.

קנג. לרמב"ן (גיטין יט.) זהו עיקר הדיו מימי קדם, ולרא"ש לפי שיטת המשכנות יעקב (סי' ל"ח) צריך דוקא שיהיה עם עפצים וגומא וכן ביה"ל (סי' ל"ב סע' ג) ד"ה "יכתבם בדיו שחור" כתב שיש פוסקים שמחייבים סממנים מיוחדים וז"ל "וכל שכן לפירוש הרא"ש ושאר פוסקים דסוברים שדיו ממש בעינן".

מוכח למעיין בשיטות הראשונים, כי רוב הראשונים מלבד הרמב"ם הקפידו על סממנים מסוימים להכנת הדיו. לכן לשיטתם כל צבע חדש אינו דיו אא"כ יהיה עשוי מסממנים מסוימים!

וזאת למודעי, מאחר ורוב הפסולים המתגלים בקיפולי פרשיות התפילין, נגרמים בסיבת איכות הדיו והקלף. כל מי שיקפיד על ההוראות והבדיקות המעשיות שכתבתי בקונטרסי "בירורים למעשה בענייני התפילין" בפרק "פיסולים בקיפולי הפרשיות", מוכמח שלא יסדקו האותיות בפרשיותיו גם עם הדיו המסורתי.

הרב יצחק מאיר בורנשטיין

בני ברק י"ז

בענין כשרות הדיו הנהוג בזמננו
[תגובה למאמר שנתפרסם בחוברת י"ז]

בקובץ חודש ניסן נתפרסם מאמר אודות מעלות דיו לנצה (דל"נ) והחסרונות בדיו הנהוג (דה"נ). אינני בא לחלוק שיש בדל"נ כמה מעלות טובות למצוה מן המוכחר אבל מה שנר' מן המאמר שדה"נ הוא בדיעבד גדול ויש בו חשש פסול ע"ז באתי שלדעתי איננו נכון.

וכדאי לעיין קודם בתוס' ד"ה דיו וד"ה קנקנתום במגילה יז-יח וגיטין יט. ובמרדכי ורמב"ן ור"ן שם ובגמ' שבת כג. ורש"י ותוס' שם, ורמב"ם ריש הלכ' תפילין, פיה"מ סוטה פ"ב, ובשו"ת פאר הדור סי' קלו, ועירובין יג (וצמ"צ (חב"ד) או"ח סי' טו אותיות א-ד). (וכל שאציין מקור בלי לציין מקומו, הר"ה במקומות הנזכרים כאן). ואכתוב בקיצור נמרץ העולה משם (לפי הבנתי).

ענין א' - הלל"מ שיהיו סת"ם נכתבים ב"דיו" מהו "דיו" ויש ג' דעות עיקריות.

א. דעת ר"ת שהוכיח שמי עפצא (מים ששורים בהם עפצים) אינו דיו ועפ"ז פסל הדיו הנעשה מתערובת עפצים, ועפ"ז הוכיח שהדיו הוא מה שנהוג בצרפת לבשל קליפת עץ (שקוראין פרונליר - סה"ת, ובר"ן אלידיו) ושולקין אותו עד שמשחירין ומתייבש אח"כ. (סה"ת סי' קצה).

ב. דעת האשכנזים (- תוס' מגילה - ראב"ן, רא"ש, מרדכי) רמב"ן ובית מדרשו, שאע"פ שמי עפצא אינו דיו, דיו הנעשה ע"י עפצא הוא דיו, (ובביאור ההבדל בין מי עפצא, לדיו הנעשה מעפצא מחולקים הראשונים, עי' תוס' הרא"ש גיטין, ומרדכי, ותוס' מגילה, רמב"ן) ואינהו מודי דדיו של ר"ת נמי דיו הוא.

ג. דעת הרמב"ם שכל כתב שחור כשר הוא ולא מיעטה ההלכה אלא שאר צבעונים וכ"ד ר' שמחה בהגמ"י, ומאירי (מגילה).

ענין ב' - הוא פלוגתא דר"ע ור' ישמעאל אי אסור לערב בדיו קנקנתום [שאינו יכול להמחות] משום דבעינן כתב שיכול להמחות, ופי' יכול להמחות היינו שאינו רושם (כדאי' במשנה בסוטה) והיינו שאין נבלע בקלף כלל כמו שפרש"י שם ולכן לאחר שנמחק אינו משאיר שום רושם בקלף אלא נמחק לגמרי.

ולענין הלכה בפלוגתא זו, דעת ר"ת דקיי"ל כמאן דמצריך כתב שיכול להמחות והביאו התוס' וראש ולא חלקו עליו, ורמב"ן כתב שמנהג העולם לכתוב בדיו הרושם

וע"כ קיי"ל כמאן דמכשיר, וכך פסק הרמב"ם אלא שלמצוה מן המובחר יש ליקח דיו שיכול להמחות, ופי' מעשהו שנובלין עשן בשמן ושרף וכיו"ב ונקרא בערבי מדא"ד [ודיו של עפצים נקרא בערבי חיב"ר].

ועכשיו אבא לגופו של המאמר שנתפרסם בקובץ. ואכתוב תחילה תוכן המאמר כפי הבנתי, ואכתוב עליו מה שנראה לי ואח"כ אכתוב עוד על כמה פרטים.

וזוה תוכן המאמר הנכתב בקובץ ניסן דרך כלל. (כפי הבנתי).

חמש מעלות בדל"ג לעומת החסרונות בדה"ג.

א. דל"ג, מראה השחרות ע"י עשן כמוזכר בשבת כג. ורמב"ם, ואע"פ שאינו ממש כדי של הרמב"ם (כך הבנתי ממש"כ שם באות י"ג ד"ה דיו רגיל (ע' ק"מ) כו' הומרים מלאכותיים) מ"מ אין ההבדל אלא בדברים המדבקין את הדיו לקלף, ומדייק בלש' הרמב"ם (מדכתב במי עפצא וכיו"ב) שאין קפידא בדברים המדבקין וממילא עיקר הקפידא הוא שיהא מראה השחרות ע"י עשן, משא"כ דה"ג הוא תערובת עפצים וגומא וקנקנתום.

ב. דה"ג יש בו קנקנתום שהוא רושם ואינו נמחה, ולדעת ר"ת פסול (כנ"ל) ולדעת הרמב"ם עכ"פ לכתחלה בעינן כתב שיכול להמחות, משא"כ בדל"ג יכול להמחות בלי להשאיר רושם.

ג. דה"ג יש בו עפצים, ויש בהם חומצה המזיקה לקלף, ועוד שלדעת ר"ת פסול, ועוד שעפצים שרגילין להשתמש בהם, יש בהם חשש יוצא מן הטמא ובעי' מן המותר בפיק. וגם בזוה"ק (פר' תרומה קנט ע"א) שדיו מעפצים מסטרא אחרא.

ד. בעינן מתקיים לאורך ימים ודה"ג משתנה מראיתו במשך הזמן.

ה. דה"ג נסדק ומתפורר וגורם לסת"ם להפסל משא"כ דל"ג הוא גמיש ביותר, אינו נסדק אפי' לאחר קפולים מרובים

הנה המעלה הא' אם כוונתו שע"ז הוא כתב שיכול להמחות א"כ היינו מעלה ב' ואם כוונתו שזה עצמו שהוא הדיו הנוכח בחז"ל היא מעלה, אמת שכן נר' בפיה"מ, אך דיו של חז"ל היה לו שרף כדאי' בשבת כג. כל השרפים יפים לדיו, אלא שנשכים לדקדקו שעיקר הקפידא הוא בעשן שע"י בא השחרות ונסמוך על דבריו שאין השרף אלא דבק. [אמנם הרמב"ם לא כתב כיו"ב על סממני הדיו כלל, רק בבא להמחות דיו שכבר נתייבש לצורך הכתיבה, לכן דקדקו צ"ע].

המעלה הה' היא באמת מעלה טובה.

וכן המעלה הב' בודאי מצוה מן המובחר ליקח דיו שיכול להמחות כמו שפסק הרמב"ם וכ"פ בשו"ע או"ה סי' תרצא ויור"ד סי' רעא והיא פשמות כוונת הרמ"א באו"ה סי' לב ס"ג והביאוהו כל הפוסקי' אחרונים וכמו שהאריך הרב הכותב (הרה"כ) במאמרו.

אך מה שמשמע מדבריו דדיו שאין יכול להמחות הוא בדיעבד גדול זה אינו לפי דעתו, דהא פלוגתא דתנאי היא בעירובין כנ"ל, והן אמת שר"ת פסק לחומרא והסכימו עמו

הרא"ש ותוס' (כנ"ל) אך הלא רמב"ן העיד שהמנהג אינו כן^א וקיי"ל כמאן במכשיר וכן לכאורה דעת רש"י^ב וכן האריך הרמב"ם בתשובתו שהלכה כמ"ד שמותר לכתוב בדיו שאין יכול להמחות והוכיח שכן היה נהוג בימי חז"ל [וז"ל הרמב"ם ועי' ירושלמי שהדיו הנזכרת בכ"מ סתם והיא הדיו שהיו כותבים בה ספ"ת, היה בה קלקנתום (נוסחת הרמב"ם בכ"מ קלקנתום) כדי שתתקיים כו' שהמפורסם והידוע אצלם (אצל ירושלמי) לכתוב ספ"ת בדיו שיש בה קלקנתום. וזה כדי שיתקיים. והדיו סתם הוא שיש בה קלקנתום, ע"כ, וע"ש עוד אריכות לשונו] וכך פוסקו בעלי השו"ע דלא כר"ת ומה שהצריך הרמב"ם לדיו שאי"ב קלקנתום שיהיה אפשר להמחק, אינו אלא לאפוקי נפשא מפלוגתא וז"ל שם בסוף התשו' וכאשר נדקדק בזה לאפוקי מפלוגתא לא נמיל קלקנתום כמו שאמרנו וכמו שעשיתי אני עכ"ל.

ובפיה"מ כתב הטעם להדר אחריו מפני שהוא דיו הנזכר בחז"ל ולכאורה יש חילוק ביניהם שלפי התשו' העיקר שלא יהא רושם ואין חילוק במין הדיו משא"כ לפי פיה"מ העיקר שיכתוב בדיו הנקרא מדא"ד הנעשה מעשן ולא מחיב"ד הנעשה מעפצים וקלקנתום, ונ"מ לערב במדא"ד קלקנתום או ליקח מין אחר של דיו, אך יכול להמחות. ולש' הרמב"ם בחבורו נר' שנתכוון להדר אחר שני ההדורים שיהא מין הדיו הנקרא מדא"ד הנעשה מעשן ושרף ושלא יהא בו קלקנתום כדי שיהא נמחה ועכ"פ הראת לדעת שאי"ז אלא הידור למצוה מן המובהק^ה בעלמא וסת"ם הנכתבים בדיו שאינו יכול להמחות כשרים לכתחלה ממש.

ומעלה הג' הן אמת שר"ת פוסל והובא בתוס' (גיטין) וסה"ת, אך הלא הרמב"ם ורמב"ן ותלמידיו (בגיטין) ראב"ן (מרדכי שם) וראש, ותוס' (מגילה) בשם האשכנזים כולחו פליגי עליה, וכ"פ בשו"ע או"ח סי' לב בפשיטות שאין הלכה כר"ת.

ועי' בתשו' הרמב"ם שהוכיח שבימי חז"ל היו משתמשין במי עפצא להמחאת הדיו וכמו שכתב גם בספרו, ואע"פ שמדברי הרה"כ מבואר שבדיו של הרמב"ם (שעשוי מעשן - מדא"ד) אין מי העפצים אלא לדבק, מ"מ מבואר שאין חסרון לערבנו מחמת חומצה שמזיק את הקלף ועוד שבאמת הלא אף ברמב"ם מפורש שאפשר לעשות עיקר הדיו מעפצים שהרי הכשיר דיו מעפצים וקלקנתום, [ולא החמיר ליקח דיו של עשן אלא מחמת הטעם הכתוב לעיל ולא שיש איזה חסרון בעפצים]. וכ"ה בב"י באו"ח שם דהרמב"ם וראש פליגי על ר"ת, ומכשיר עפצא.

ומיש"כ בשם הזוה"ק, הנה הוא בסוף רעימ"ה בפר' תרומה ע' קנט ע"א, ואנני בקי בשבילי הזהר, אבל גם הסולם וגם מתוק בדבש לא פי' "סמרא אחרא" שהכוונה

א. ובאמת במקומו של ר"ת היה דיו שיכול להמחות כפה"נ מתוס' מגילה - ויש בזה מחלוקת במציאות בין ר"ת ורמב"ן. ע"ש ושם ואכמ"ל.

ב. עי' רש"י גיטין ד"ה חרתא דאושכפי ונדה יט. ד"ה כחרת וכ. בגמ' חרת שאמרו דיו ורש"י שם.

לצד שכנגד הקדושה, אלא כמו דבר אחר כלומר לישראל אחרינא שרעיא מהימנא חזר לפי' אחר ממה שאמר תחלה, ועפ"ז פירשו שם שאדרבה מצוה לעשות דיו מעפצים.

וע"כ נ"ל שאין לחוש לשיטת ר"ת וכן שאין להעלות על הדעת שיש איזה חסרון בעפצים.

ועוד אני מסופק מאוד שיתכן שאף ידי שיטת ר"ת לא יצאנו, שהרה"כ כתב דר"ת אינו פוסל אלא עפצא אבל שאר כל המינים כשרים, ואני מוספק בזה מאוד, שנ"ל שלדעת ר"ת הדיו הוא מין מסוים ששמו דיו, והוא הנעשה מבישול קליפת העץ בלבד, והוא ולא אחר (כן יש להוכיח מן הראיה שהביא ר"ת מהא דאמרי' שאין מי מולין ע"ג מי מולין, וכן מוכח מן הקושיא המובא בהגמ"י אות ב' בשם התוס' ואכמ"ל).

ועי"ע מה שכתבתי בסוף המאמר (ד"ה ולפ"ז יתכן) שיתכן שבמקום שאין העפצים משמשים אלא לדבק אף ר"ת מודה.

ולענין מש"כ שעפצים שרגילין ליקח הם אסורים, שהעפצים גדלים ע"י ליחה היוצאת מן התולעת ועי"ז העץ מגדל את העפצים וה"ל הליחה יוצא מן הטמא ומעמיד לעפצים ואינה בטלה בהם כקיבה בגבינה (יור"ד סוס"י פ"ז).

ג. הראיתי ענין זה למור"ר הגר"מ גרינפלד שליט"א דומ"ץ טשענביל ב"ב בעמ"ח ס' דרכי דעה וזה אשר כתב לי:

נ.ב. ולענין מותר בפיק באמת לא יצילנו מה שהותר ע"י פגם, דסו"ס הוי מין שאינו מותר בפיק. אבל באמת כל טענתו של בעל המאמר מופרכת, א' מפני שלפי מציאות הדברים אין הליחה היוצאה מהתולעים מגדלת העפצים, אלא מעוררת הפרשת חומר היוצא מהעץ להתגונן נגד התולעת, והחומר הזה מין המותר בפיק הוא כך נתברר ע"י יודעי דבר.

ומלבד זה אפילו אם היה אמת בטענת בעל המאמר, שליחת התולעים מעמדת העפצים, נראה שאין בזה משום לפסול מטעם אינו מותר בפיק, כי דין מעמיד אינו גורם שיתקיים מין האיסור כאילו לא נתבטל כלל בשמו, כי ודאי שם האיסור בטל, אלא כח האיסור נמצא עם הנעמד. וד"מ בב"ח [דרבנן] המעמיד, אין דין מעמיד גורם שיחשב כנמצא בשר ממש עם חלב הנעמד ולכן דעת הש"ך (סימן פ"ז ס"ק ל') להתיר מטעם מעמיד, אף דכבר נעשה בב"ח, וכן בשר נבילה המעמיד, אין הנבילה מקויימת בשמה, אלא כח האיסור נמצא עם הנעמד והוי כעין יוצא, ועכ"פ לענין מין המותר בפיק, אין שם המין מתקיים דלזה מהני ביטול.

אבל מאידך גיסא יש לדון שאין ביטול ברוב מועיל כלל להכשיר מין שאינו מותר בפיק. ודומה לדבר שנעשה שלא לשמה ונתערב ברוב שנעשה לשמה, שדנו האחרונים ז"ל שאין ביטול מועיל בזה, שאין בכח הביטול ברוב להחל על המתבטל כח המכשיר וכמו"כ לענין מין שאינו מותר בפיק, שאין האיסור אכילה גורם פסולו, אלא גזה"כ שדוקא מין המותר בפיק יש בו כח המכשיר ובוזה לכאורה לא מועיל ביטול.

אלא שמסתבר שעירוב מין שאינו מותר בפיק בתוך הדין שעינקו מין המותר בפיק, והמיעוט שאינו מותר בפיק אינו פועל שום דבר להכשרת הדיו, אין בזה חסרון, אא"כ היה המיעוט דבר המעמיד, שנמצא שמסייע לפעולת הכשרת דיו, ולזה הדרגא לטענה ראשונה הנ"ל בשם מומחים, שליחת התולעים אינה מעמדת, אלא רק מעוררת תגובת התגוננות של העץ להפריש חומר ודו"ק. עכ"ל.

ובביאור גדר דין מעמיד שנתבאר כאן, עיי' עוד בספרו דרכי דעה סימן פ"ז (סימן ה אות ג).

הנה צריך לברר ג' נקודות א. אם הליחה אסורה. ב. אם מחמת זה העפצים אסורים ג. אם מחמת זה נאסר הדיו. והנה אינני בקי בדינים אלו מ"מ אציע כמה צדדים שעלו ברעיוני והת"ח ידעו לקרב או לרחק.

א. איסור שרצים הוא חידוש שאע"פ שהם מאוסים אסרם התורה, ולפ"ז יש לדון שמא אין בהם דין יוצא מאחר שגם היוצא מסתמא מאוס ואין בו אלא חידוש. (וכמדומה שמענה זו עלתה על שולחנם של גדולי הדור בנידון ביצי שרצים לענין תולעי הדגים בזמן האחרון). ולאיך גיסא י"ל דסו"ס אף היוצא מין טמא הוא, והלא לענין מן המותר בפך לא מהני מה שאין ראוי לאכילה וכקלף מבהמה טמאה שהיא פסולה.^ד

ב. ואת"ל שהליחה אסורה אי חשיב מעמיד לעפצים, הנה אינו דומה לחלב שנקפה ונשתנה ע"י הקיבה אלא כאן גדל דבר חדש, ויתכן שדומה לדבר שזרעו כלה, וביצת מריפה דעד שלא צמח וגדל החדש, כבר נעשה עפרא (ע' בס' יושר דברי אמת בתחלתו שמבאר בזה).^ה

ג. ואת"ל דבאמת העפצים אסורים באכילה, מ"מ אי"ז אלא מחמת תערובת הליחה אבל הם עצמם גופם מותר, שמשוהו אין עושה חנ"ג, ובפרט במעמיד, שאין דינו שלא יתבטל בתערובתו בחמץ אלא שרואין אותו כאילו לא נתערב כלל ועומד בעינו א"כ בודאי ל"ש חנ"ג ואף לא נהפך, וע"כ סגני במה שיש רוב (מאחר שאין נ"ט לשבח) או ס' בעפצים נגד הליחה וממילא לא נעשה נבילה, וממילא כשמתערב עם שאר סממני הדיו מתבטל האיסור [הליחה] ע"י שאר סממני הדיו.

ואפי' את"ל שנעשה העפצים כגוף האיסור שמא בטלים הם ברוב בשאר סממני הדיו, שהרי אין נ"ט לשבח, ואע"פ שהם מעמידין לדיו וכן עושין חזותא, מ"מ לענין אכילה בטלים הם [רק אילו היה בהם איסור הנאה היה אוסר] ונסמוך על המ"ד (ריש סי' קב) דמילתא דעביד חזותא בטל לענין איסור אכילה, וממילא שוב ה"ל הדיו דבר שמותר בפך, ועי'. ולדעתי אם יש אמת בדברי הרה"כ בזה ראוי להציע הדבר לפני גדולי הדור להכריע בדבר.

ולענין המעלה הד', הנה מה שדקדק מדברי תש' הרמב"ם, משם יראה לי להיפך שז"ל הרמב"ם ותמהני אם בזאת הדיו (שאינו מתקיים) כתב משה רע"ה ספ"ת, איך יאמר על ספ"ת שכתב ושמם גו' מצד ארון גו' לעד, איך יכתוב בכגון זה, דבר שירצה שיתקיים אלפי שנים, עכ"ל. הרי משמע שרק מצד שרצו שיתקיים לעד א"א לכתוב בו הא

ד. גם צריך לברר היטב איך נפרשת ליחה זו מן התולעים, שהרי הדבש אינו נקרא יוצא מה"ט, והתורה העידה על כשרותו כדאי' בריש בכורות (ה); והרי נודע כיום שגם הדבורים מצטרפים ביצירת הדבש ואעפ"כ אינו נקרא יוצא מה"ט ושמא הליחה דומה לדבש.

ה. וגם לענין זה יש לחקור אחר הדבש, שמא יש שם דבר הדומה למעמיד ונלמוד משם להתיר בכה"ג.

מצד הכשרות כשר הוא, ובודאי הכותב במי פירות וכיו"ב פסול, אך כל דבר הנקרא כתב המתקיים לענין מלאכת שבת סגי לענין סת"ם וכל מיני הדיו בכלל זה.

אך מצאתי כדבריו בת' צ"צ, שהביא שכ"כ הרשב"א בשבת קטו: שדיו היינו כתב המתקיים לעולם [משא"כ סקרא וקומות וקנקנותם שאינם מתקיימים כמו הדיו כדאי' שם בגמ' ע"ש ובתוס']. והצ"צ רוצה לפרש, שהיא היא מעלת הדיו לפי הראש ודעימיה (הדעה השניה שכתבתי לעיל בענין מהו הדיו) שחולקי' על ר"ת ומכשירין דיו של עפצא. ולפ"ז נמצא באמת שרוב הראשונים ככולם סב"ל דבעינן מתקיים לעולם. אך באמת שוברו בצדו שהרי אדרבה הצ"צ בא לבאר בזה מעלת הדיו של עפצא וא"כ הרי שאף דיו של עפצא בכלל מתקיים לעולם ואע"פ שלפעמים דיהה מראיתו [והצ"צ הכיר בזה שהרי ע"ז נסוב תשובתו שם] וא"כ אין מעלה לדל"נ אא"כ נחלוק בזה על צ"צ שדיו של עפצא אינו בגדר מתקיים לעולם מפני שלפעמים דיהה, ונסמוך על דבריו של הרה"כ שדל"נ חזקתו שאינו דיהה לעולם (שהרי הרכבה חדשה הוא ועדיין לא ראינו שבאמת אינו דיהה לאחר עשרות ומאות שנים).

עוד רגע אדבר, הנה ר"ת כתב דדיו הוא שנעשין ממנו קרטין ורמב"ן מודה לו בזה והיינו שמתייבש (ומשמע לאחר הכנתו ע' סה"ת, וכשבא לכתוב בו ממחהו כמש"כ הרמב"ם) ואפשר לשבור ממנו קרטין כמש"כ תוס' מגילה, ויש לבדוק בדל"נ שמא מחמת שהוא כ"כ גמיש א"א לשברו ואין נעשין ממנו קרטין.

עוד יש לראות אם לאחר מחיקה ניכר המחק על הקלף, דעי' ר"ן שבת לג: מדפי הרי"ף דבעינן שאין יכול להזדייף, והרה"כ כתב "כמעט שאין ניכר", ועכ"פ יש להזהר שיהא ניכר על הקלף שנמחק כאן. ואם אינו כן הוא לכאורה פסול להר"ן.

עוד אחרת, בדר"מ יור"ד סי' רעא כתב ומשמע בס' הזהר (כוונתו לזה"ק הנ"ל), דאין לעשות הדיו רק מדברים הבאים מן העץ (ובמהדורת מתוק בדבש הביא נוסחא כזאת בפנים הספר ושם נוסח זה היה לפני הרמ"א) וכמדומה שהידור זה אף בדל"נ עדיין אין בו (ולפי דרכינו למדנו שאף רמ"א מפרש כוונת הזהר כמש"כ לעיל וק"ל).

ובעת אבא בדרך פרט להעיר על כמה נקודות.

ז"ל (באות ב') כיצד מדביקין את הדיו לקלף? שרף, גומא, קומא, קומום, ליחה היוצאת מעצים וקוצים ע"י בישול (דיו של ר"ת - הוסף שלי) מי עפצים וכיוצא בהם - כולם חומרי דבק הם, המחלוקת (של ר"ת ושכנגדו, עי' ריש המאמר ענין א' אות א' וב' - הוס' שלי) היא האם מותר להשתמש במי עפצים כדבק, ע"כ. ואח"כ כתב עוד (סוף אות ג') לר"ת וסה"ת אסור להוסיף לדיו מי עפצים כדבק אפי' בדיעבד, עכ"ל.

הנה מפרש שהמחלוקת הוא על הדבק שמי עפצים הם דבק, ולי ל"נ כן א. מסברא שהמעין יראה שהמחלוקת היא על מהות הדיו, והרי הרה"כ בעצמו כותב שעיקר הדיו הוא הצבע ולא הדבק, ב. מי עפצא הנזכר בגיטין (שהוא מים ששורין בו עפצים) כותבים בו בעצמו כמו שגר' מן הראשונים וא"כ ע"כ יש לו צבע. וא"כ אילו בדיו הנעשה

מעפצים, אין העפצים משמשין אלא לדבק, איך הוכיח ר"ת לפוסלו ממי עפצא, מה ענין זל"ז אלא ע"כ דאף בדיו הנעשה מעפצים המראה הוא מן העפצים, וכן מפורש בת' צמ"צ (שם אות ב'). ג. לפי דבריו בישל קליפת העץ אין אלא הדבק והצבע בא ע"י מין הנקרא אדרמנט (הנזכר בתוס' ד"ה קנקתום). ואעתיק לש' סה"ת (סוס"י קצה) צריך לכותבו כו' בדיו שלנו ששמים קליפות עץ כו' ושלקין כו' ואז המים משחירין כו' ומותר לתת אדרמנט לתוך הדיו להשחירו דאין זה קנקתום כו' עכ"ל. הרי מבואר שבלא האדרמנט נמי משחיר ואין האדרמנט אלא להוסיף שחרות.

ולפ"ז יתכן שאדרבה לדבק בעלמא (כמו להרמב"ם שכפה"ג אין תפקיד המי עפצא אלא לדבק (ע"י בחבורו ובתשרי) אף ר"ת מודה, ועי'. [שו"ר שכך נר' מדברי היראים ומיישב בזה הירושלמי שהוקשו ממנו לר"ת]. (וכן מיושב בזה דברי מהרי"ל (שהובא בד"מ ורמ"א באו"ח סי' נ"ב ס"ג) ודברי ביה"ל סוד"ה בין (שם) שכתבו שבדיו של הרמב"ם יוצאין ידי דעת ר"ת (וכבר הקשה כן בספר משנת הסופר להרי"ם שטרן שליט"א) ולמש"כ נוחא, וכן לפ"ז כבר אפשר להוסיף עפצא בדיו לנצה אף לר"ת מאחר שהצבע מעשן.

ומיש"כ שקומא וקומוס (באמת הוא מין אחד כדאי' בגמ') הוא דבק. אמת שאין צבעם שחור שכן מוכח לדעת הרמב"ם שכל מראה שחור כשר לסת"ם, אבל ע"כ יש להם צבע שהרי נמנים בכל מקום במשנתנו (שבת קד: מגילה גיטין) עם סממני הכתיבה ואיך יכתוב אם אין בו צבע.

עוד כתב שאדרמנט הוא עשן או פחם, אין נ"ל דא"כ היה לו לר"ת (בתוס' ד"ה קנקתום) להשיג על רש"י שפי' שקנקתום הוא אדרמנט מן הגמ' בשבת שהדיו נעשה מעשן ולא רק מן המנהג, וכן נר' ברמב"ן שכתב שמדא"ד נעשה מפחם של גפנים, ולעיל מיניה דן בענין האדרמנט נר' שהם שני מינים, וכן נר' בת' מהרי"ל הנ"ל דתרי מילי נינהו וכן מפורש ברש"י ד"ה בשחור וד"ה בשיחור. ובמתרגם במגילה, תי' בלש' אשכנו טינטען שטיין ופירושו אבן הדיו, ובאנציקלופדיה התלמודית תי' Atrmentum, ואיני יודע מהו.

מיש"כ אודות מגילות מערות ים המלח, ורוסישער טינט, ומסורת ביד יוצאי תימן, ור' ראובן ור' נתנאל הסופרים, היה ראוי לכתוב יותר פרטים ומקורות אודותם, גם לא כתב אם כתבו בדיו שיכול להמחות.

עוד אכתוב בענין מחיית מגילת סוטה. הנה דיו לנצה הוא חזק מאוד ואפי' ע"י מים אינו נמחק, וע"ז שאל הרה"כ הלא מגילת סוטה נמחתה ע"י מים, ובא ומוכיח שאינו כך אלא הכהן היה מגרד בסכין לתוך המים.

הנה לענין כשרות הדיו נר' דקושיא מעיקרא ליתא, שלכאורה היה מוחה המגילה בעוד הדיו לח, ומסתמא אפי' הדיו החזק ביותר אינו מתייבש מיד ובעודו לח נמחה שפיר כל שאין דרכו להיות נבלע בקלף שלא ישאיר שום רושם אחריו. וכנ"ל.

אך לענין הלכ' סוטה מה הדין אם נתייבש הדיו, והכהן גירד בסכין לתוך המים אם כשר או לא. הנה הרה"כ מוכיח מהא דאמרי' כתב אות אחת ומחה וחזר וכתב אות כו'

שפסול כו' עד שתהא כתובה כולה, והקשה איך חזר וכתב ע"ג קלף שנרטב במים וע"כ שגירד בסכין, ולכאורה יש לדחות שהמתין עד שנתיבש או שלא מבל אלא מקום הנכתב ולא כל הקלף. עוד דקדק מן המקרא ש"ומחה במי המרים" לא נאמר אלא "ומחה אל מי המרים", הנה עי' רש"י פסחים סוף סח. שכתב ב' פירושים בפירוש תיבת מחה, והפי' השני הוא לשון חיבול [כלומר קילקול] כמו תמחה זכר עמלק [!]. ולפי פירוש זה באמת יש מקום לדון על צורת החיבור בבי"ת או אל.

כו"מ יש לדחות שאילו נאמר במי המרים היינו מפרשים דסגי שיהא נמחה ע"י המים וסגי לשפוך מים על המגילה ואי"צ למחותה אל תוך המים לכן כתבה תורה אל ולעולם בעינן נמי ע"י המים, אך כ"ז לפי פירוש הב', אבל פי' הראשון ברש"י שם ומחה לשון נמס והיה למים, ועי' רמב"ן פר' נח (ז, כג) שכתב פי' הפוסק דילן ומחה אל מי המרים שנמחה עד שנעשה למים, ולפי"ז פשוט צורת החיבור אל המים, והכוונה שיהיו האותיות עצמן נמסים עד שנתערבו בתוך המים. ולפי"ז למדנו שבאמת אין קפידא איך מפרידין האותיות מן הקלף, אך אם נתייבשו כ"כ עד שאם מגרדן לתוך המים נשארים קרמין לתוך המים ואינם נמסים פסולי.

עוד אכתוב קושיא אחת שהיה לי בסוגיא דדיו [ואינו שייד למאמר הנ"ל] הרמב"ם ורש"י ורמב"ן ושאה"פ שהזכרתי לעיל בענין א' אות ב' כתבו שמגבלין הדיו בגומא (הוא לחלוחית היוצא כשמנסרים באילן החי) והוא השרף ולפי דעתם (חוץ מר"ת) וע"ז אמרו בשבת כג. כל השרפים יפים לדיו כו', והלא הדיו המובחר הוא הדיו שיכול להמחות ודיו שאי"ב קנקנתום יכול להמחות כמבואר הכל בעירובין וסוטה, והנה קומום שהוא קומא נמנה במשנה בסוטה עם הקנקנתום שהם רושמים ואינן יכולות להמחות וא"כ איך פרש"י ותוס' (חוץ מן הרמב"ם בפיה"מ מהדורת קאפה) שקומום שהוא קומא הוא הגומא והשרף [אמנם הרמב"ם בפיה"מ ותש' פי' שקומום הוא מין קלקנתום].

ו. ואין לתמוה על מה שלמדין הלכה מן המקרא. ע' חגיגה יא ושמא אף פר' סוטה כנגעים שמקרא מרובה ומשנה מועט.

הרב יואל וזיס

מרבני כולל סת"ם שע"י מבצר הכוללים דקדית יואל יצ"ו

קרית יואל, מאגרא נ"י יצ"ו

תנאי ה"דיו" לכתיבת סת"ם במשנת הראשונים והפוסקים
בתוכו יבואר מעלות ויתרונות ה"דיו לנצח" - וביטול דברי המערער עליו

מאחר שבזמן האחרון יצא לאור קונטרס שלם בשם "הדיו לאורך הדורות" מאת הרה"ג ר' בועז העברי שליט"א מבני ברק יצ"ו, בה מערער על הדיו החדש הידוע בשם "דיו לנצח" שנתפשט זה ג' שנים בקרב הסופרים המומחים, ויש בו מעלות ויתרונות לענין כשרות ושמירת סת"ם כהלכה.

היות שהרב הנ"ל מפיק ערעורו בין סופרים ורבנים, ומי שאינו בקי כל כך במציאות הדיו לכתיבת סת"ם, ועוד פרטים חשובים, א"א להבין הדברים לאשורם, ועוד יכולין לטעות כדבריו, ע"כ אמרתי לערוך מאמר שלם זה, בה נביא ערעוריו היסודיים עליה בנה הרב בועז העברי שליט"א ערעורו בקונטרס הנ"ל. ונבררם אחת לאחת, איך שהוא מופרך מצד המציאות, ומצד ההלכה.

[הנה מש"כ לעורר נגד דברי היצרן של דיו לנצח שיצא לערער על הדיו המקובל - אשר כפי הנשמע והמדויק בלשון כמה מהראשונים כך עשו הדיו עוד בזמניהם - הטיב דיבר, ויפה דיבר, על המחאה נגד דברי הנ"ל, אבל בענין הערעור על ה"דיו לנצח" בעצמו צ"ע דבריו].

וזאת אקדים, כי סוגיא זו "עשיית הדיו" במשנת הראשונים והאחרונים הוא ארוך מדאי, ובמאמרינו ננסה להתרכז בעיקר באותן ענינים בהן עורר הרב בועז הנ"ל. אך שאין זה כל תורת הדיו, והרבה יותר ממה שקריתי לפניכם יש בזה. ובכדי שיהי' מובן להלומדים החשובים, ננסה להבין את הדברים במילואם. ויראו רבנים, מורי הוראות, וסופרים את דברי התורה הזאת, וישפטו שפוט.

פרק א'

עשיית הדיו במשנת הראשונים

שימות הר"ת, הרא"ש, והרמב"ן בעשיית הדיו

מראשית כזאת הודעת, להבנת הענין יש עלינו לחזור בקצרה מהו אותו הדיו שציווי לנו חזו"ל הלכה למשה מסיני לכתוב בה.

בגמ' (שבת דף קג עמוד ב) כתב שלא בדיו, או שכתב את האזכרות בזהב - הרי אלו יגנוז, עכ"ל הגמ'. ונחלקו הראשונים, מהו אותו הדיו, שאילו לא כתב בה הרי אלו יגנוז.

בגמ' שבת (כג.) מצינו מו"מ בדברי הגמ' איזה שמנים ושרפים יפים לדיו, וז"ל הגמ': ואמר רבי יהושע בן לוי, כל השמנים יפין לדיו, ושמן זית מן המובחר. איבעיא להו: לגבל (פרש"י: מצאתי בתשובות הגאונים, שמעשנין כלי זכוכית בעשן שמן זית עד שמשחיר, וגורר השחרורית ונותן בו שמן קימעה, ומגבל בו ומייבשו בחמה, וממחה אותו לתוך הדיו) או לעשן (פרש"י, נמי כדפרישית). תא שמע, דתני רב שמואל בר זוטרא: כל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר. בין לגבל בין לעשן, רב שמואל בר זוטרא מתני הכי: כל העשנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר. אמר רב הונא: כל השרפין יפין לדיו, ושרף (פרש"י, גומ"א, ע"כ. והוא שרף עץ, כ"כ בלעזי רש"י) קמף (פרש"י, פרונ"י"ל של יער, כמו שאנו עושים משל שרף) יפה מכולם.

וה"ל התוס' (שם, ד"ה כל השרפין): פירש בקונטרס שרף גומא, ואין נראה לר"ת דהא דיו אין זה גומא, כדאמרינן בפ"ב דגיטין (דף יט. ושם) בכל כותבין בדיו בסם ובסקרא ובקומוס ומפרש בגמרא קומוס גומא. ודיו נמי אין זה מי עפצים שרגילין להניח בהן גומא דהא בברייתא קתני, התם כתבו במי מריא ועפצא דהיינו עפצים כשר משמע דלאו היינו דיו דקתני במתניתין ועוד דכשר משמע דיעבד וכדיו היא עיקר הכתיבה ועוד דבפרק כל היר (נדה דף כ. ושם) אמרינן פלי קורמא דדיוותא ובדיק דהיינו דיו שלנו שהוא קשה ולא של עפצים, ואין דרך להניח גומא לתוך דיו שלנו, אלא שרף [דהכא] היינו לחלוחית של אילן כמו שאנו עושין דיו שלנו ... "ועל כן היה פוסל ר"ת ס"ת שאין כותבין בדיו שלנו דשאר לא מיקרי דיו" ... עכ"ל התוס'. ומבואר בזה שיטת הרבינו תם דסבירא להו שכל שלא כתב סת"ם בדיו של הר"ת הנעשה מעצים מיוחדים פסול.

וישאר הראשונים סב"ל דדיו של עפצים שפיר מקרי דיו. ולתרץ קושית הרבינו תם כתבו בכמה אופנים. הרא"ש (תוס' הרא"ש גיטין יא: ד"ה דיו, ומנחות, הלכות קטנות אות ו) ב' וז"ל: אומר ר"ת שאין לכתוב ס"ת בעפצים שקורין אנגליא"ש דס"ת בעי דיו כדאמרינן בפ' הבונה ... ומיהו י"ל דאפצא לחודיה לא מיקרי דיו, אבל כשמערבין בו קומוס שקורין גומא נעשה דיו וראוי לכתוב בו אפי' על קלף מעופץ, עכ"ל מבואר בזה שיטת הרא"ש, דעפצים לחוד לא הוי דיו, אבל אם מערבין בו גומ"א הוי שפיר דיו.

הרמב"ן (גיטין יט. ... ד"ה בכל) הביא קושיית הר"ת, וכ' לתרץ וז"ל: וכן אני אומר שדיו של עפצים הוא דיו סתם לאחר תבשילו, אבל מי אפצא בלא בישול אלא כשנשורו העפצים במים הוא שנתרבה מכל דבר המתקיים והוא מי מילין והמבושל הרבה עושה קורמא, עכ"ל. מבואר שיטת הרמב"ן דדיו עפצים בלי בישול לא הוי דיו, ואחר הבישול שפיר הוי דיו.

והמעייין בדברי הראשונים העוסקים בסוגיות אלו ראוי לדעת, ש"דיו העפצים" הנ"ל, נקרא בפי הראשונים בשם: חיב"ר או אלחיב"ר.

יצא לנו מזה שני שיטות בדין הדיו האידך עושין אותו. א] הר"ת סב"ל דיש לעשותו מעצים מיוחדים. ב] הרמב"ן והרא"ש דסב"ל דדיו של עפצים כשר לכתוב סת"ם, רק שלדברי הרא"ש בעינן שיערב בו גומ"א. ולדברי הרמב"ן בעינן שיבשלו.

שיטת הרמב"ם בעשיית הדיו

דיעה שלישית בעשיית הדיו מצינו בזה הוא שיטת הרמב"ם שכתב בשו"ת פאר הדור (דפוס ישן: סי' מה; דפוס החדש: תשובת הרמב"ם סי' קלו, ומע"ז בחיבורו פ"א מהל' תפילין) דדיו הוא הנקרא מדא"ד (בלשון ערבי) וכ' באופן תיקונו וז"ל: אומר אני, שהדיו היא פיה, המתקבץ משריפת שמנים וכיוצא בהם, כמו השמן והזפת והקלפוגיא והאשק וכיוצא בהם. כשכופין כלי, שמתקבץ בו אותו הפיה, וגובל אותו בשרף ובדבש בשיעור כדי שיורטב, ואוספו ומיטיב לשוחקו ולדוכו, עד אשר יהיה לעלים דקים, ומושחין אותו בשמן ומייבשין אותו. אלו הם סממני הדיו, עכ"ל.

הרי לנו דרך שלישית בעשיית הדיו, והוא שנעשה הדיו "מעשן", ואח"כ מוסיפין עוד דברים כדי שיורטב, וגובלין אותו. ובסוף התשובה הוסיף דלפני הכתיבה ישרנו במי עפצים כדי שיהא ראוי לכתיבה.

היוצא לנו מכל זה ג' אופנים בעשיית הדיו א] הר"ת עשיית הדיו הוא ע"י בישול עצים [מיוחדים] ומים; ב] הרא"ש, רמב"ן, ועוד ראשונים הדיו נעשה מעפצים. רק שלהרא"ש יש להוסיף גומ"א, ולהרמב"ן בעינן "בישול" בשעת עשייתו. ג] הוא שיטת הרמב"ם שעשיית הדיו הוא ע"י עשן שמנים וכיוצא בזה.

פרק ב'

הוספת קנקנתום תוך הדיו, הוי חסרון או לא?

קנקנתום בדברי חז"ל והראשונים

כאחד ממרכיבי הדיו מצינו לאורך בכל דברי הראשונים והגמרא שדנו על "קנקנתום" אי יש להכניסו תוך הדיו או לא.

נתינת ה"קנקנתום" תוך הדיו נזכרת ראשית בדברי חז"ל בגמרא עירובין (דף יג עמוד א) אמר רבי מאיר: כשהייתי אצל רבי ישמעאל הייתי מטיל קנקנתום לתוך הדיו ולא אמר לי דבר. כשבאתי אצל רבי עקיבא אסרה עלי. איני? והאמר רב יהודה אמר שמואל משום רבי מאיר: כשהייתי לומד אצל רבי עקיבא הייתי מטיל קנקנתום לתוך הדיו ולא אמר לי דבר. וכשבאתי אצל רבי ישמעאל אמר לי: בני, מה מלאכתך? אמרתי לו: לבלר אני. אמר לי: בני, הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אחת או מויתר אות אחת - נמצאת מחריב את כל העולם כולו. אמרתי לו. דבר אחד יש לי וקנקנתום שמו, שאני מטיל לתוך הדיו. אמר לי: וכי מטילין קנקנתום לתוך הדיו? והלא אמרה תורה: וכתב ומחה - כתב שיכול למחות [פרש"י, וקנקנתום רישומו ניכר מאד]. מאי קאמר ליה ומאי קא מהדר ליה? - הכי קאמר ליה: לא מיבעיא בחסירות וביתירות [דלא טעינא] דבקי אנא, אלא אפילו מיחש לזכוב נמי, דילמא אתי ויתיב אתגיה דדל"ת ומחיק ליה ומשוי ליה רי"ש, - דבר אחד יש לי וקנקנתום שמו שאני מטיל לתוך הדיו [וא"כ לא ימחק התג. כיון שקנקנתום רישומו ניכר מאד].

ס"ה היוצא לנו מדברי הגמ' שנחלקו אי יניחו קנקנתום תוך הדיו או לא. והיוצא מרוב דברי הראשונים והפוסקים שעכ"פ לכתחילה ודאי שאין להניח קנקנתום. [ובמציאות כמבואר לקמן מניחין כהיום קנקנתום תוך הדיו, כי נצרך לשחרות הדיו].

מהו קנקנתום?

ובביאור הדבר "מהו קנקנתום" נחלקו בזה הראשונים, רש"י (שם, קנקנתום) פי' אדרימנ"ט [פירושו המדויק אינו יודע לנו, והוא איזה דבר שחור, שמשאיר אחריו רושם ניכר כלשון רש"י - עי' מרדכי גיטין רמז שלט שכ' שהוא חרתא דאושכפי]. ושאר הראשונים (תוס' גיטין, יט. ד"ה קנקנתום, ר"ן גיטין ט., ד"ה מתני' בכל, מרדכי גיטין שלט) חולקין על רש"י וסב"ל שהוא ויטריא"ל (וידריא"ל; ויריא"ל; ביטריא"ל. ועוד שמות מעין זה) והוא קרקע ירוקה [הנקרא בלשוננו קופער-וואשער], וכן נקטו כל האחרונים, שהוויטריאל היינו קופער-וואסער ונציין מקצתם: עיין לקט יושר יו"ד דף נ"ג שכ' וז"ל: אדמה שלועזין ויטריאל וכדומני בלשון אשכנז קופר ווש"ר. - בני יונה (סי' רע"א) כ' וז"ל: קנקנתום פי' ר"ת שהיא ויטריאל שהיא בלשון אשכנז קופר וואשיר. - וכ"כ צמח צדק (אור"ח סי' טו, אר"י ב') וז"ל: קרקע ירוקה משמע דהיינו מה שאנו קורין קופער וואסער שהיא ויטריאל. - וכ"כ חומות ירושלים, ערוה"ש (יו"ד, סי' רע"א אר"י ל') בלשונם: ויטריא"ל זהו קופער וואסער. ע"כ.

ביאור שיטת הרא"ש בעשיית הדיו

הנה הבית יוסף (אור"ח סימן לב) העתיק לשון הרמב"ם בפרק א' מהלכות תפילין (ה"ד - ה) שכתב: כיצד מעשה הדיו, מקבצין העשן של שמנים או של זפת או של שעווה וכיוצא בהם וגובלים אותו בשרף האילן ובמעט דבש ולותתין אותו הרבה ודכין אותו עד שיעשה ריקין ומייבשין אותו ומצניעין אותו, ובשעת כתיבה שורחו במי עפצא וכיוצא בו וכותב בו שאם תמחקנו יהיה נמחק וזהו הדיו שמצוה מן המובהר לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות ואם כתב שלשתן במי עפצא וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים אם כן מה מיעטה ההלכה שנאמרה למשה מסיני שיהיו כותבים בדיו למעט שאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהם שאם כתב בספרים או בתפילין או במזוזות אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונים או בזהב הרי אלו פסולים עכ"ל.

והוסף על זה הבית יוסף, וז"ל: וכתבו שם ההגהות (אות ג) בשם התוספות ורבינו שמחה שהעיקר נראה שבכל דבר שיעשה אדם דיו בדבר שיתקיים ויהא ניכר על הקלף דיו הוא וכותבים בו ספרים תפילין ומזוזות עכ"ל [ההגהות], וזה כדברי הרמב"ם והרא"ש "וכן נהגו העולם לכתוב ספרים תפילין ומזוזות במי עפצא וקנקנתום", עכ"ל הבית יוסף.

היוצא מדברי הבית יוסף שני ענינים, א] שנהגו העולם לכתוב ספרים תפילין ומזוזות במי עפצא וקנקנתום. ב] שבזה יוצאין בין שיטת הרמב"ם ובין שיטת הרא"ש, היינו שהשוה לנו הבית יוסף כאן שיטת הרמב"ם והרא"ש.

ואכן תמהו על דבריו הרבה האחרונים (בני יונה סי' רעא, מעשה רוקח על הרמב"ם, משכנות יעקב סי' לח), ובעיקר האריך בזה בשו"ת משכנות יעקב (סי' לח) שלכאורה האריך הרכיב

הב"י שיטות הרא"ש והרמב"ם יחד, הלא הרמב"ם כתב "עפצים עם קנקנתום", והרא"ש כתב "עפצים עם גומ"א". ובכן אין דבריהם מכוונים.

במעשה רוקח תי' וז"ל: כתב מרן הקדוש [הבית יוסף] וז"ל, כ"כ הרא"ש ואע"ג דבפ"ב דגיטין משמע דמי עפצא לאו היינו דיו כשמעריבים בו קומום דהיינו גומ"א נקרא דיו [עכ"ל ב"י]. וקשה קצת דהיכי הוה סברת הרא"ש לדברי רבינו [הרמב"ם] שהרי הרא"ש כתב קומום, ורבינו [הרמב"ם] כתב קנקנתום. ונראה דכוונתו לומר דאף דקי"ל דמי עפצא לבד לאו היינו דיו, [מ"מ] כשמערב בו דבר אחר נקרא דיו, ובוה הושוו רבינו והרא"ש ז"ל, ולזה נתכוון [הב"י] באמרו כ"כ הרא"ש וכו', עכ"ל המעשה רוקח. ומעי"ז כ' בביאור מהר"מ בנעט על המרדכי (מנחות, הל' תפילין, אות קטן עג). ולדבריהם השווה הב"י שני השיטות ששניהם סב"ל דע"י תערובות דבר אחר נתכשר הדיו של עפצים.

ושוב מצאנו לחד מן קמאי מתלמידי המהרי"ל ותרומה"ד בספר 'לקט יושר' (עמוד נג, ענין ב) ש'ג' כ"כ שעפצים מעורב עם קנקנתום כשרים לכתיבת סת"ם. וז"ל: מן הא"ז [שאוסר דיו מן קנקנתום] אין ראייה כ"כ, דלפי הנראה איירי בדיו שעושין מן ויטריאל [קנקנתום] לחוד, דכה"ג אינו אלא צבע, אבל בתערובת עפצים שפיר דמי, ותדע דאינו פוסלו אלא משום שהוא 'כמו צבע'. וכן הוא האמת שבלא עפצים אינו משחיר אלא 'כהה כמו צבע', עכ"ל הלקט יושר". (ובזה נסתר אחד מן הראיות שהביא בשו"ת משכנות יעקב [מלשון המרדכי] נגד שיטת הב"י, דהא לפ"ד הלקט יושר מיירי בקנקנתום בלי תערובות כלל, ודו"ק).

ומצד ההלכה נקטו הרבה אחרונים למעשה שלא נחלקו הרמב"ם והרא"ש, ולפ"ז כתבו להלכה שיש לכתוב בכל דבר שהוא שחור. כן פסק המחבר בשו"ע וכו' וז"ל (או"ח סי' לב סעיף ג) יכתבם בדיו שחור, בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים... כתב אפי' אות א' בשאר מיני צבעונים או בזהב, הרי אלו פסולין, עכ"ל, הרי שפסק כאן הב"י כשיטת הרמב"ם [והרא"ש, להבנת הב"י] דכל דבר המשחיר כשר לכתיבת סת"ם. וכן פסק הב"ח (יורה דעה סימן רעא אות ו) וכו' וז"ל: ובשלחן ערוך פסק "כהרא"ש" בדיו העשוי מעפצים עם קומום כשר וכן נוהגין כל הסופרים "וכך היא דעת הרמב"ם" בפרק א' מהלכות תפילין, עכ"ל. וכן הביא להלכה בשו"ע הרב". וכן הוא סתימת רוב האחרונים כפסק המחבר.

דברי האחרונים בהבנת הרא"ש דבעינן דוקא גומ"א

ומצד אחר מצינו כמה אחרונים שנחלקו למעשה ונקטו שאין דברי הרא"ש עולים בקנה אחד עם דברי הרמב"ם. כ"ה בשו"ת צמח צדק (לובאוויטש, או"ח סי' טו, אות ב' וג')

א. ובהיותינו בזה, נבין ג"כ הבנת דברי הבית יוסף, שהמשך לשון הב"י מורה שעיקר דין הדיו תלוי בשחרות, ובכן סב"ל להב"י שלא נחלקו הרא"ש והרמב"ם, אלא שהעיקר להוסיף איזה דבר בהעפצים [להרמב"ם קנקנתום, ולהרא"ש גומ"א] שיחזק שחרוריתו ולא תהי' כהה כמו צבע. ואז שפיר נקרא דיו לכו"ע. (ומדברי המעשה רקח, ומהר"מ בנעט, משמע שהבינו שהעיקר הוא התערובות שמוסיפין איזה דבר. וכאמור, מדברי הלקט יושר נלמד כדברינו).

ב. ונעי' פמ"ג א"א (או"ח לב ב) שנתחבט בביאור שיטת המחבר דביו"ד סי' רעא משמע דלכתחילה בעינו שיהא הדיו נעשה משל עשו, ע"ש.

ומתו"ד יוצא שהבין כוונת הרא"ש ודעימיה, דבעינן שיהא דבר המתקיים להרבה שנים¹ [וזה נעשה דוקא ע"י גומ"א], ומצד אחר כתב דלשיטת הרא"ש אין השחרות עיכוב כל כך בכשרות הדיו [ובלשונו: ס"ל להרא"ש ומרדכי דאין זה מתנאי הדיו שיהי' שחור ביותר], ואפילו אינו שחור כל כך ג"כ כשר. והביא לזה עוד כמה ראשונים שלמדו כן. והסיק וכ' וז"ל: א"כ י"ל "דעיקר מעלת הדיו הוא זה דכשכותבין בו הוא דבר של קיימא" וכ"מ בחי' הרשב"א שם וז"ל דהני סם וסיקרא קומם וקנקנתום מיקיימי קצת עד שדרכן של בני אדם לכתוב בהן דברים שאין עשויין לקיימן לעולם אלא זמן א' כספרי הזכרונות וכיוצא בהן. אבל לענין ספרים דבעינן דבר המתקיים לעולם. הני לא מיקיימי עכ"ל. וא"כ בדיו של עפצים עם גומא י"ל דהוא ג"כ מתקיים אף בלי קנקנתום לכן נק' דיו, עכ"ל בביאור שיטת הרא"ש².

מבואר מדברי הצמח צדק שלשיטת הרא"ש בעינן גומ"א דוקא, ולא די בעירוב קנקנתום [כדמשמע בב"י], כיון דהעיקר שיתקיים, וזה לא נעשה אלא ע"י גומא. וכן כתב ג"כ בשו"ת משכנות יעקב (סי' לה) בפשיטות שלדברי הרא"ש בעינן גומ"א דוקא. וכדברי המשכנות יעקב כתב להלכה בביאור הלכה (סי' לב) וז"ל: עכ"פ לכתחלה בודאי יש ליזהר בדבריו שאם הוא עושה דיו ממי עפצים אפילו אם הוא מערבו עם קנקנתום לא יעשהו בלתי תערובת גומא וה"ה דממי עפצים וגומא בלחוד נמי שפיר דמי, עכ"ל.

וכן הוא "כהיום" הנהוג למעשה שעושין הדיו משלשת המרכיבים הנ"ל, דהיינו: עפצים, גומ"א וקנקנתום, וע"י בישול [לצאת גם שיטת הרמב"ן].

פרק ג'

באיזה דיו יוצאין לבל הראשונים

אוצר החכמה
36395

דיו מעשנים, ועצים" לשיטת הרא"ש

המזרח לנו מדברינו עד כה, שיש לנו ג' שיטות בעשיית הדיו. א' הר"ת: שעשייתו דוקא מבישול עצים מיוחדים. ב' הרמב"ם: ע"י עשנים ועוד. ג' הרא"ש [להבנת כמה אחרונים], והרמב"ן ושאר רוב הראשונים: שדיו נעשה מעפצים ועוד תערובות אחר, וע"י בישול. [ולדעת המשכנות יעקב בהבנת הרא"ש, התערובות היינו גומא דוקא].

ג. להבנת הענין ראוי לדעת מציאות הסממנים: גומ"א הוא שחור, אבל עיקרו להוסיף 'חוזק' וכח להעמיד הדיו לאורך שנים. קנקנתום, הוא המוסיף שחרות להדיו, והוא שחור עד למאוד, והוא המשאיר הרושם אחרי הדיו.

ד. דביאור שיטת הרמב"ם כ', וז"ל: נראה מכאן שהדיו המוזכרת תמיד הוא דבר שעושה רושם... בשם רבינו שמחה כ' הגמ"י צבע שחור המתקיים על הקלף נק' דיו הרי משמע דבעינן שחור נמי לעיכובא כמו דמתקיים בעינן לעיכובא. וכ"מ מהרמב"ם וש"ע רס"י ל"ב. ולדבריהם י"ל דשיעור השחרות הוא כמו זית וזפת ועורב, עכ"ל. הרי לך שלהרמב"ם עיקר הדיו היינו שחרות שלו, ולהרא"ש עיקר הדיו היינו שיתקיים לאורך ימים.

ומעתה החובה עלינו לעיין, מהו בדיו שמבואר ברמב"ם ובר"ת לפי שיטת הרא"ש והרמב"ן. האם לדברי הרא"ש ורמב"ן כשר דוקא הדיו הנעשה מעפצים וגומא, או שתנאי הגומא שהוסיף הרא"ש היינו "באופן" שמשתמש בדיו הנעשה מעפצים. וה"ה שדיו אחר, כגון דיו הנעשה משמנים כשר לכתיבת סת"ם.

לית דין צריך בושש ועיון, כי הדבר מפורש בדברי הראשונים. ונעתיק מקצתם. רמב"ן (גיטין, יט.) וז"ל: ור"ה פי' [דיו] הוא "מדאד או חבר". וחבר הוא דיו של עפצים שהזכרתי, אבל מדא"ד הוא העשוי מפחם הגפנים. וכן העתיק הר"ן דברי הר"ח, ומעי"ז בעוד כמה ראשונים כגמין ובמגילה ע"ש. וכן הביא המרדכי שהוא ג"כ סב"ל כהרא"ש ודעימיה, וכ' וז"ל (מרדכי גיטין רמז שלט) אלא ודאי [דיו] של עפצים (דיו המבואר ברא"ש) ושרף של קוצים (דיו המבואר בר"ת) "הכל נקרא דיו" עכ"ל. והוא דבר ברור ופשוט שכל הראשונים מודים דדדיו של הר"ת, והרמב"ם הוי דיו, ולא דנו אלא על עשיית הדיו ע"י עפצים אם הוא "גם כן" נקרא דיו.

וכן יוצא מבואר מדברי המהרי"ל שפסק להלכה שיר"ש "יוצא ידי שניהם" בכתיבת סת"ם בדיו של הרמב"ם או של הר"ת, וכ' וז"ל (שו"ת מהרי"ל חדשות סי' קכ, הוב"ד במג"א סי' לב): דיו דידן פלוגתא דרבוותא יש פוסלין עפצים ויש אידרמינט ויש גליצנשטיין דהיינו וידריאלו, "ולא נכנס עצמינו בפלוגתא דרבוותא" על כן יר"ש יצא ידי כולם לעשות דיו כשר דר"ת או דמימון [הרמב"ם], עכ"ל. וכן כפל דבריו בשו"ת מהרי"ל הישינות (סימן קיט): דיו שלנו כמה רבוותא אכשרו לה, והר"ת פסל דיו של עפצים, ורש"י עירובין י"ג פוסל אדרמינט, [ע"כ נכון להחמיר וליצא ידי כלם לכתוב בשטופ מינט שהוא של קוצים או בדיו של עשבים י"א ט"ם, עי' באיל המילואים, וחומות ירושלים שגרסו 'עשנים'] כמו שפי' המימוני, עכ"ל.

ובכן הגע לך, אי נימא שלהרא"ש כשרין רק ע"י "גומא" וע"י עפצים, האך ירא שמים יוצא ידי שניהם ע"י כתיבה בדיו עשנים?, האם לדברי הרא"ש אינו יוצא! ותו לא מדי.

מהו גדר וצורת דיו שיוצאין בו להרא"ש ודעימיה

אחרי ראותך כל אלה שלדברי הרא"ש כשרים כמה סוגי דיו, ע"כ שאין "דיו עם גומא" הגדר לדיו כשר, ובכן עלינו לבאר מהו גדר הדיו שיהא כשר לשיטת הרא"ש.

ענין זה אינו מבורר כל כך בדברי האחרונים. ולראשונה מצאתי מבואר הדבר בספר "בני יונה" [שגם הוא חשש לדברי הראשונים וכתב דברים מפורשים דצריך דוקא שם דיו] שביאר בטוב טעם גדר הדיו. ונעתיק לשונו במילואו.

ז"ל בבני יונה הארוך (סימן רע"א): "אחרי שהוכחנו שלא די לנו בדיו שהוא שחורה לבד אלא [צריכין] שתקרא דיו, יש לנו ספק גדול בהאי דינא איזהו נקראת דיו הכשירא, דודאי אלו היה דברי הרמב"ם אמת שצבע השחור כשר, היינו יוכל לפרש דאין הלכה בא למעט אלא שאר הצבעונים, ולכך בא הלכה סתומה במעשה הדיו, אבל אחרי שהוכחנו

לפסול גם בצבע השחור, וצריך להיות שמו דיו, יש ספק בזה. ואפי' דיו שכתב ר"ת שתהיה מבישול קוצים או קליפי השרפי אילנות מנין לנו שהיא כשרה אחרי שמצינו דיו שלהם היה מעשנים כדאיתא בבמה מדליקין ומגובל בשמנות.

והנראה לי בזה דודאי כשרים כל מיני דיו העשויים קצת נקפים ועבין שעומדין על גבי הקלף ואינן נבלעין בתוך גוף הקלף כמו צביעה בגדי צמר בצבעים מימות וכן הוא מי עפצים, ובודאי דברי ר"ת נוחים לפסול מי עפצים לכד מדהוסיף רבי חנינא מי טרי' ועפצא משמע שאינן דיו דמתני', אבל כל ששם כתובו קומום שמעמידו ומעבו כמ"ש הרא"ש בשר, מדסתמה ההלכה למשה מסיני מעשה מלאכת הדיו, וכן כל הספרים כמו מס' סופרים וברייטא דפרק הבונה שאמר שם כתבו שלא בדיו פסול ולא פי', אבל זה צריך לעשות שיהא מעובי', וזה נראה ממה שאמרו במלאכת הדיו עשנים שזאת הדיו עומדות, וזה נראה מן הכתוב שכתב ומחה משמע שענין הכתיבה היה בדיו שממשה על הקלף שהיה נמחית ואף שחלוק דין דיו של פרשת סוטה מדיו של ספרים, דזאת צריכה להעשות בענין שאם תמחקנה לא ישאר רושמה אבל בספרים אדרבא יותר טוב שתתקיים ולא תפרד מן הקלף לגמרי, אבל בסמיכתה ויגובה הדיו בענין שיהי שווי' דכי היכי דמצינו שם שיהא בה סמיכה מדנמחקה משמע שיש בה ממש ומצינו שהקרא קראה כתיבה ה"נ דכוותיה שכל כמה צריך להיות בדיו העומדת ממשה על הקלף וכו' עכ"ל הנצרך לענינו. והמעין יראה שם עוד בהרחבה בכל הנידון.

מבואר שיטתו היטיב בגדר שם "דיו" שכל שיש לו איזה עבוי, והוא עומד "על גבי" הקלף, שם דיו עליו. וכן הוא ההלכה למעשה, באשר שכן פסק מרן "החתם סופר" להלכה למעשה בחי' לגימין י"ט. וז"ל: בדיו, פלוגתא הפוסקים בדיו עיין בני יונה סי' רע"א והעולה להלכה ולמעשה כי גדר הדיו הוא הצבע השחור המעובה שאינו נכנס בתוך עובי קלף מעבר לעבר כצביעת בגדים וגם אינה כמיוא בעלמא אלא מונח על גבי הקלף ונדבק בו ויכולין למוחקו ולהסירו ממנו אף על פי שאינו נמחק לגמרי שרשומו ניכר מ"מ כשר לס"ת רק לפ' סוטה בעי' כתב שיכול למחקו וע"ש, עכ"ל.

בשו"ת צמח צדק (לובאוויטש, או"ח, סי' טו) קבע ג"כ יסודות בגדר עשיית הדיו, וקצת בענין אחר. ונעתיק קטעים מלשונו - ז"ל בסוף אות ג': ... וא"כ י"ל דעיקר מעלת הדיו הוא זה דכשכותבין בו הוא דבר של קיימא וכ"מ בחי' הרשב"א שם וז"ל דהני סם וסיקרא קומום וקנקנתום מיקיימי קצת עד שדרכן של בני אדם לכתוב בהן דברים שאין עשויין לקיימן לעולם אלא זמן א' כספרי הזכרונות וכיוצא בהן. אבל לענין ספרים דבעינן

ה. עוד יצא לנו מדב"ק המשנה ברורה, שכן נקט להלכה שגם בלי מי עפצים כלל הויא דיו מהודר. ז"ל בביתאור הלכה (סימן לב ד"ה בין שלא) ומגומא וקנקנתום יחד בלי תערובת מי עפצים "או" עשן עצים ושמנים לא ברירא לי דעת הגר"א בזה. מדקדוק לשונו מבורר שבין אם עירב עפצים בגומא וקנקנתום, "וכן" אם עירב עשן עצים בגומא וקנקנתום, גם אם לא עירב שם "מי עפצים כלל", עכ"ז ודאי יוצאין בו שיטות ראשונים אלו, עכ"פ כמו שיוצאין בעפצים.

דבר המתקיים לעולם. הני לא מיקיימי עכ"ל. וא"כ בדיו של עפצים עם גומא י"ל דהוא ג"כ מתקיים אף בלי קנקנתום לכן נק' דיו, עכ"ל.

ומעין דברי הצמח צדק, ראה מש"כ המהר"מ בנעט בביאור מרדכי (מנחות, הל' תפילין, אות קטן עג) בביאור "שם דיו" לפי הרא"ש ז"ל, ותכ"ד הוא ג"כ מעין הנ"ל שגדר "שם דיו" כל דבר ע"י תערובות והוא דבר המתקיים מקרי דיו, וז"ל: ולפי זה י"ל ג"כ מה שהכשיר הרא"ש מי אפצא עם קומום או מה שהכשיר המרדכי מי אפצא עם מי מריא היינו דוקא אלו מפני שהן אפשר שמתקיימים, ורק דלר"ת פסולים, דתערובות אינו מקרי דיו, והם ז"ל סב"ל דתערובות מקרי דיו אבל בקומום ובקנקנתום דפסולים משום שאינם מתקיימים, א"כ גם בנתערבו יחד פסולים.

וע"ע שם בצמח צדק בסוף אות ד, שכ' וז"ל: באמת צ"ע שהרי אף אם יהי' בו ג"כ עשן השמנים עדיין אין זה דיו שהי' בימי חכמים כמ"ש בהגמ"י פ"א מה' תפילין שהרי אין מטילים בו שמן אע"כ צ"ל לסמוך ע"ז שג"ז נק' דיו כיון שהוא מתקיים וניכר על הקלף כו'. עכ"ל.

וע"ש שמדמהו לדיו עיבוד הקלף וכ' וז"ל וכה"ג כ' הפוסקים גבי עיבוד העורות שתקון שלנו שנותנים סיד ומוריים לשרות הקלפים טוב הוא כעיבוד העפצים שנו' בגמרא כמ"ש בסה"ת סי' קצ"ג ושא"פ. ואף דשם הביאו רא"י שגם בימי הגמרא הי' ג"כ עיבוד אחר שלא ע"י עפצים הרי גם כאן הביא הרמב"ן רא"י מירושלמי שיש ב' מיני דיו כו' כמש"ל, עכ"ל.

היוצא מדברי כל אלו האחרונים שכל דיו שהוא שחור, שנעשה ע"י תערובות, והוא מעובה, ועשוי באופן שיתקיים, שפיר נקרא דיו אף לשיטת הרא"ש (היינו אף לשיטת הרא"ש להבנת המשכנות יעקב).

ובכן: בקונטרס "הדיו לאורך הדורות" בנה יסוד מוסד שלדברי הראשונים דבעינן "דיו" היינו דוקא "דיו" הנעשה ע"פ המבואר בדבריהם, והיינו בעפצים, וגומא וכו' [היינו כהדיו הישן, שיש בה שני מרכיבים אלו, בנוסף לשארי מרכיבים]. ולפ"ז ביאר שאחר ה"חסרונות" של הדיו החדש, הינו אכן מציאות זה שאין יוצאין בה שיטות "רוב הראשונים" שלדבריהם בעינן שם "דיו" דוקא, ודוקא באותן המרכיבים המבואר בדבריהם.¹

1. ומה שהוסיף הרב בועז שליט"א לאחרונה להעתיק לשון מרן החת"ס בתשובה (יו"ד סימן רנו) שכ' וז"ל: היוצא מדברינו הס"ת הנ"ל אם השינוי לאדמומי' מחמת יושן וכדרכו של דיו הרי היא כשר, שהרי נכתב בדיו, וטוב להעבירו בקולמס כדי לקיימו ימים רבים יותר... אבל אי נשתנה לאודם ממש מה שאין כן וסתו של סתם דיו, או אפילו רק לאדמומית רק שנשתנה מיד מזה שנראה שאינו מחמת יושן אלא שנעשית הדיו ע"י המצאה חדשה מסממנים אחרים הרי הוא פסול מעיקרא ואסור להעביר על השמות שאינם נמחקים, עכ"ל מרן החת"ס.

ומדברי החת"ס מצא כאילו רא"י חדש ליסודו, דהא החת"ס כתב בלשון קדשו שנעשית הדיו ע"י המצאה חדשה מסממנים אחרים הרי הוא פסול, ומי יבוא אחרי המלך... הא החת"ס פוסל

אבל המעיין בצדק בדברי הפוסקים הנ"ל יראה בעליל ויתברר לפניו דעת גדולי הפוסקים שכל דיו שיש 'עובי', והוא שחור, ומתקיים, יש עליו שם דיו וכשר לכו"ע.

ובכן כאשר נפל היסוד נפל הבנין, ואין כאן מקום לערעור כלל, שכל מי שראה פעם הדיו לנצה, רואה עמידתו, שיש לו עבוי, ושהוא שחור לגמרי, ומצד 'מתקיים' טבעו להתקיים לאורך ימים [עוד יותר משאר הדיו] וא"כ אכן יוצאים בזה גם שיטת הרא"ש ושאר הראשונים כנ"ל.

פרק ד'

ביאור הדיו לשיטת הרמב"ם שעליה הדרו כל הפוסקים

האחרונים נקטו לכתחילה בדברי הרמב"ם

ובזהויתינו בזה, ראוי לבאר שלא רק שיוצאין בזה גם שיטות רוב הראשונים, אלא שכן הדיו לנצה יש בה עוד המעלה חוץ מזה, שהוא באמת מאותו הדיו ממנו דיבר הרמב"ם ז"ל, דהיינו שעשוי מעשן, וכמ"ש הרמב"ם באופן עשייתו היתה מעשן וכו'. והגם שברמב"ן וריטב"א ורמב"ן מבואר דמנהג היה לכתוב בדיו של עפצים, וריטב"א כ' דמנהג ישראל תורה היא, מ"מ להדיא כתבו [הרמב"ן, והר"ן] דדיו עשנים נמי מקרי דיו וכמו שהעתיקנו לעיל לשונם.

ובדברי האחרונים מבואר עוד יותר, שלא רק שדיו זה גם כן כשר, רק שאדרבה הוא המובחר והמהודר ביותר לכתוב סת"ם. וז"ל המחבר (יו"ד רעא) ספר תורה צריך שיכתבו בדיו העשוי מעשן השמנים שרוי במי עפצים. וכ"ה ברמ"א (או"ח לב) ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרוי במי עפצים. [עוד בענין זה ראה באיל המילואים, במלאכת שמים, בביאור הלכה (לפי"א), שאכן על זה כיוון הרמ"א (בסימן ל"ב סעיף ג)]. ואכן כן העתיקו להלכה בקסת הסופר (סי"ג, אות יב) ושאר אחרונים דדיו של עשן "היא מן המובחר".

דיו מסממנים אחרים. ובעיקר הלא מדברי החת"ס יוצא מפורש שהיה לו איזה אופן מיוחד, עם סממנים מיוחדים איך לעשות הדיו.

אין לנו לעורר או להעיר על זה, רק להעתיק לשונו המלא של מרן החת"ס, ויראה כל רואה אם יש בכלל מה לשאת וליתן בזה. הלא החת"ס מיירי מס"ת שנשתנה מראית האותיות ל'אדום' ומבאר לנו, שאם נשתנה למראה אדמומית קצת, 'ועל ידי יושן' הרי"ז כשר. ואם נשתנה לאדום לגמרי [שאין זה דרכו של דיו], או שנשתנה לקצת אדמומית, רק שהגורם להשינוי לא היה מחמת יושנו של הס"ת, אלא מחמת עירוב סממנים אחרים [שהמה גרמו לשינוי המראה למראה אדמומית] הרי"ז פסול, דשינוי מראה כזה ודאי פוסל, וכיון שהוא אדום אינו דיו, עכ"ד החת"ס ביתר ביאור, המובן לכל מעיין בכל התשובה ולא רק בקטעים מובחרים.

ובכן אינו ידוע לנו איפה מצא מציאתו שהחת"ס אוסר דיו שיש בו סממנים אחרים, ע"כ לא נוכל להתפלפל בזה, ותו לא מידי.

ירא שמים יוצא ידי שניהם, בדיו של הרמב"ם יוצאין כל השיטות

וסיבת הדבר שהוא מן המוכרח כבר העתקנו לעיל דברי המהרי"ל שבוה מרויחין שלא נצטרך להכניס עצמינו בפלוגתת הראשונים באופן עשיית הדיו מעפצים, בדיו זה יוצאין לכו"ע. והשנית מרויחין בזה שיטת 'הרבה מהראשונים' דסב"ל שלכתחילה 'אין להניח קנקנתום תוך הדיו'.

עוד יותר מצינו לאחד מגדולי עולם שניסה לעצמו לעשות דיו כזה שיסודו מעשנים, עי' בן בקסת הסופר (סי' ג, בלשכת אות א) שניסה לעצמו לעשות דיו מעשנים, כדי לצאת הידוד והלכתחילה כנ"ל. ובמהדורא קמא (סי' ב' אות ו) כתב שכתב ס"ת לעצמו מדיו כזה'.

א"כ בדיו החדש כל שחרורותו בא"מ מעשן, וכן חלק מהדבק של דיו החדש נעשה משרף עצים שזה נמי כשיטת הרמב"ם, א"כ הדיו לנצה היא ממש דיו הרמב"ם ואינו דיו חדש. [מציאות עשיית הדיו, שמעתי מכמה רבנים מומחים שביררו את כל הנ"ל].

הנמצא מזה: ששורש הדיו הוא הדיו המבואר ברמב"ם והוא דיו מעשן. והוא הידוד נפלא המבואר בשו"ע ורמ"א שיש להדר עליה לכתחילה, וכן מצינו להגאון בעל קסת הסופר זצ"ל שניסה לעשות דיו מעשנים, וכתב בה ס"ת לעצמו.

פרק ה'

תומרת הרמ"א והזוה"ק שהדיו יהי' מעצים דוקא

הרמ"א העתיק דברי הזוה"ק ובא להוציא קנקנתום

הנה בד"מ (סי' רע"א) ורמ"א שם כ' בשם זוה"ק לעשות דיו דוקא מדברים הבאים מן העץ. ובדברי הרמ"א אלו ניסה בעל הקונטרס הנ"ל לערער על ה"דיו לנצה" שאין יוצאין בזה דברי הזוה"ק.

לפני שנפלפל בדבריו האם יוצאין דברי הרמ"א הנ"ל או לא, יש להבין בכלל מה כוונת הרמ"א ומה בא להוציא בדבריו.

הנה בביאור כוונת הרמ"א ראוי להעתיק מש"כ ע"ז בשו"ת ברכה מציון (סי' כג, אות כ) וז"ל: הרמ"א הביא בשם הזוהר דאין עושין דיו רק מדברים הבאים מן העץ "בא

ז. וכידוע שמהדור"ק עברה שבט ההג"ה ע"י מרן החת"ס זצ"ל ולא מצינו שיעיר ע"ז שיש בזה חשש מ"חדש שאסור מן התורה", ודי בזה למבין...

ח. ותחילת שחרותו הוא מעשן שמן זית שהוא מן העץ, והוא המוכרח, ואח"כ מוסיפין שחרות מעשנים אחרים וקי"ל כל העשנים יפים לדיו ולא מצינו חולק על זה. וראה מש"כ בזה בעל מרכבת המשנה (פ"א הלכות תפילין) בענין דיו של עשן שכ' הרמב"ם של שעוה וזפת, כ' דמקורו היא מדברי הגמרא שבת כ"ג דכל העשנים יפין לדיו, דלר"ש בר זוטרא רק עשן משמן יפין לדיו, אבל הרמב"ם פסק כבר זוטרא דכל עשנים אפי' זפת ושעוה הפסולים לנר שבת כשר לעשן, עכ"ל. ומזה תשובה לאותן הרוצים לחדש שכאילו גם להרמב"ם אינו כשר לדיו ממרכיבים/סממנים מיוחדים.

ט. רק שאופן הרכבת העצים והעשנים אינו ממש באותו אופן המבואר בדברי הרמב"ם, אשר לכאורה איז זה לעכובא.

להוציא קנקנתום, עכ"ל. ולפי דבריו יבואר מפורש שאנחנו שעושין הדיו מקנקנתום "הדיו הישן" אין יוצאין חומרת הרמ"א בשם הוזה"ק.

וכן מפורש בדברי האיל המילואים (סי' רצא), כמ"ש ח"ל: דדעת רמ"א שאף אם נוטלים דיו של עשנים יהדר ליטול דוקא של עשן של עצים, עכ"ל. היינו שהרוצה להדר בדברי הרמ"א אין לעשותו "רק" מעשן שמן זית, בלי הוספות שום דברים אחרים. ולכאן' לפ"ז היה צריכים משום זה ליטול דוקא דיו של עצים לחוד כר"ת, או של שמנים כהרמב"ם, בלי הוספת קנקנתום כלל.

אך שבמציאות הדבר קשה מאוד, וכמו שכבר העיר בזה במלאכת שמים (כלל ד' בינה ד') וכ' ח"ל: ודע שהרמ"א כתב שטוב לתקן הדיו מדבר הבא מן העץ, אמנם גם רמ"א מודה דהעיקר לראות שתהיה הדיו שחורה ומתקיימת, ואם ע"י שיהדר אחר דברים הבאים מן העץ לא יכול לעשותה טובה כ"כ פשיטא דיעשה אותה משאר דברים כשרים שאינם מן העץ עכ"ל. וכ"כ בשו"ת ברכה מציון (שם) המעיין בד"מ יראה דלדינא מודה להב"י להכשיר מי עפצא וקנקנתום אפי' לכתחלה אמנם איירי התם למצוה מן המוכר וכו', אבל מעיקרא דדינא ודאי מודה הרמ"א דא"צ דוקא דברים הבאים מן העץ דגמרא ערוכה היא דכל השמנים ועשנים יפין לדיו, עכ"ל.

לכאורה יוצאין דברי הוזה"ק כיון שיש ג' דברים הבאים מן העצים ואכן על זה לכאורה סמכו בכל הדורות שהשתמשו בדיו שיש בהם ג"כ קנקנתום, וכשנקטו בדברי המלאכת שמים, שגם הרמ"א לא כיון אלא להחמיר לכתחילה במקום דאפשר, ולא שע"ז יגרע איכות הדיו. וכן סמכו לומר שכיון שהדיו למעשה נעשה ג"כ מעצים, סמכו לומר שבזה יוצאין דברי הרמ"א גם לכתחילה, (ועי' בערוך השולחן מה שכתב לתרץ שיוצאין הוזה"ק בדיו שלנו).

ובכן המערער לומר שאין יוצאין חומרת הרמ"א ב"דיו לנצח" על הכלל בולו יצא, וכוונתו לומר שאין יוצאין דברי הרמ"א גם באותו הדיו שהשתמשו בה לאורך הדורות. ו"לענין זה" אין חילוק כלל בין דיו החדש להדיו שהשתמשו בו עד עכשיו, ששניהם יש בהם ג' דברים הבאים מעצים. שה"דיו לנצח" יסוד שחרוריתו יש בו "בתחילתו" מעשן שמן זית, שהוא מהעץ [כעדות הרבנים הנאונים שליט"א הבקיאים במיב תהליך יצור הדיו]. ובהמשך מוסיפים בו עוד מרכיבים אחרים.

פרק ו'

דיו הנמחק ושאינו נמחק

ערעורים של דיו הנמחק בקל, דיו שיכול להודיף וכו' עוד נשמע שמועות פורחות בחסרון הדיו החדש, כיון שאפשר למוחקו בלי שישאר רושם, וכן שאפשר לגרר כל האות בפעם אחת מהקלף וכדו' מעי"ז, שוב אין זה דיו האמורה בתורה, וכן אמר המערער בע"פ לכמה מהרבנים שדיברו עמו.

מציאות "דיו לנצח" אינו שונה כל כך מ"דיו של עפצים"

א. ראשית ראוי להעיר ממציאות הדברים.

מציאות דיו וכתובת סת"ם ידוע שהגם שעפ"ר בדיו של עפצים נשאר רושם במחיקת תיבות וכדו', מ"מ כל מומחה יכול להוריד תיבות שלימות מבלי להשאיר רושם קל "של דיו" על גבי הקלף. [וכן העיד הרב בועז בעצמו בע"פ, ואמר שהוא ניסה בכאלה]. והראי' ההכרחית ביותר לזה הוא הנפקסין הנמצאים בגוף האותיות שאין מוצאין שם רושם כלל, הגם שנכתב "דיו" של "מי עפצים". וכן שמעתי בעצמי מכמה סופרים חשובים שניסו בעצמם דבר זה אם אכן מתקלף האות כולו בפע"א, ואכן עלה בידם גם בדיו של עפצים.

ועוד יותר שמעתי מרב מפורסם שליט"א העוסק בעניני סת"ם שלפי הנסיון שלו יש כמה סוגי דיו [של עפצים] שאינו ניכר שום רושם על הקלף אחרי הקילוף, וכמ"פ זה תלוי באיכות הקלף אם הוא שָׁמֵן יותר, וכן יכול להיות תלוי במזג האויר וכו', שאויר לח [יומדיט"י בלע"ז] וכדומה יכול ליגרם שלא תתדבק להקלף כל כך, ובאופן כזה בקל יקלף האות מהקלף.

כך שאין שום חילוק בין "רושם" הדיו שנשאר מ"דיו לנצח" ובין "רושם" הדין שנשאר מדיו של עפצים, בשניהם אפשר להורידם מבלי להשאיר שום "רושם דיו". והרושם שנשאר על הקלף גם בזה שניהם שווים, שאחר קליפת האותיות מע"ג הכתב נשאר רושם קל ע"ג הקלף.

ועל כל אלה עורר אותי אחד הרבנים שליט"א, ואחרי שדיברתי עם א' הרבנים הממליצים על הדיו עורר לי שהדיו צריך זמן להדבק אל הקלף ולהתייבש לגמרי לפני שבודקים אותו. ומצד אחר אם מייבשים את הדיו יבוש מהיר עם זרם אויר חם [כדי לבדוק] זוהי רק מקלקל את ההדבקה של הדיו לקלף. ואז ודאי שאפשר לקלפו בשלימות. ואחד הרבנים הגדיר לי שצריכין בערך כשני שבועות שיתייבש הדיו לגמרי, ויהא נדבק בטוב גמור אל הקלף. ולפני היבוש ודאי שאפשר לקלפו יותר בקל שדיו של עפצים, כי עדיין אינו נתייבש ולא נדבק כראוי אל הקלף.

עד כאן הוא מציאות הדברים. כך שהמערער על "דיו לנצח" מכיון שאפשר לקלפו, לכאורה הדבר צ"ע כי מי שהוא מומחה יכול לקלוף גם דיו של עפצים, והחילוק שבין דיו לנצח לדיו של עפצים, שהדיו לנצח גם 'אינו מומחה' יכול להורידו. ועדיין לא מצינו הגדרת חילוק כזה בדברי הפוסקים, בין אם צריכין מומחה להורידו או לא.

שני מקומות ציוה התוה"ק על כתיבת חוץ מסת"ם: סומה וגיטין

ומעתה נשוב לדברי המערערים על הדיו מכיון שהוא נמחק בקל ואינו משאיר רושם, ונבאר שאדרבה זוהי אחד מההידורים שהצריכו הראשונים שיהא דיו שיכול להימחק, והוי מעלה יתירה לכתובת סת"ם.

מרים כל שיה, ראוי לדעת שמצינו ב' פרשיות בתורה בדין 'כתיבה' חוץ מכתיבת סת"ם. א' כתיבת פ' סוטה ומחיקתו ע"י המים המאדירים. ב' כתיבת גיטין, שמן הראוי שלא יוכל למחוק אותו כדי שלא יהא יכול להזדייף.

בדין הדיו לכתיבת "סת"ם" מצינו בדברי הגמרא והראשונים שהשוו אותו לדיו הדיו לכתיבת פרשת סוטה.

ערי' לעיל בריש דברינו שהעתקנו דברי הגמ' שנחלקו אי להניח קנקנתום תוך הדיו, וזה לשון הגמ' בעירובין (דף יג עמוד א) אמר רבי מאיר: כשהייתי אצל רבי ישמעאל הייתי מטיל קנקנתום לתוך הדיו ולא אמר לי דבר ... אמר לי: וכי מטילין קנקנתום לתוך הדיו? והלא אמרה תורה [בסוטה]: וכתב ומחה - כתב שיכול למחות [פרש"י, וקנקנתום רישומו ניכר מאד].

היוצא לנו מדברי הגמרא שבסוטה ודאי שאין להניח קנקנתום בהדיו שישאיר רושם, ובסוטה בעינין 'ומחה' שלא ישאר רושם כלל. ונחלקו בגמרא שם אי ס"ת דומה לגמרי לסוטה, או כשר גם אם אינו נמחק. ובקיצור נחלקו מכיון שהקנקנתום משאיר רושם על הקלף. א"כ הוי חיסרון בדיו שאינו יכול להימחות, דכן מצינו בסוטה, וכלשון הגמ': והלא אמרה תורה, 'וכתב ומחה' - כתב שיכול למחות.

ולפ"ז הראשונים שנקטו שלכתחילה אין מניחים בו קנקנתום, ובתוכם הרמב"ם סבירא להו דאדרבא מוטב שלא יהי' רישומו ניכר כלל. וכן הוא מתבאר מלשון הרמב"ם שנקט להלכה דלכתחילה לא יניחו קנקנתום וכמ"ש בהל' תפילין (פ"א ה"ד) וז"ל: כיצד מעשה הדיו, ... ובשעת כתיבה שורדו במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו, "שאם תמחקנו יהיה נמחק", וזהו הדיו שמצוה מן המוכרח לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות, "ואם כתב" [היינו בדיעבד] שלשתן במי עפצא ו"קנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק" כשרים, עכ"ל.

הרי מבואר שפשטות מיסוד ההלכה הוי זאת רק מעלה לכתיבת סת"ם לכתוב בדיו שיכול להיות נמחק שבזה יוצאין הלכתחילה שכתב הרמב"ם שלא יכתוב בקנקנתום כיון שאינו יכול להיות נמחק.

גדר 'שיוכל להימחות' שמצינו אצל סוטה

ומעתה ישאל השואל, ומהו גדר 'שיוכל להימחות' עליה דיבר הגמרא מדין סוטה. אולי בעינין שיוכל להימחות, ומ"מ ישאר בו איזה רושם.

נעייין נא בלשון הראשונים שביארו מהו גדר דיו המשאיר רושם שהוא פסול לכתיבת פרשת סוטה, ומזה נלמוד באיזה גדר נכנס דיו "שאינו משאיר רושם". עי' מה שכתב רש"י על דברי המתני' שלא יכתוב (פרשת הסוטה) בקומם וקנקנתום ולא בכל דבר שהוא רושם. כ' רש"י (יד: ד"ה לא): ו'נבלע בקלף' ואינו יכול למחוק, וקומם וקנקנתום 'עבדי רושם', עכ"ל. וכן כ' תוס' (שבת קטו: ד"ה אבל) שקנקנתום שונה מדיו, דהיינו: שאין יכול למחות כמו דיו לפי 'שנבלעין בקלף', ע"כ. מבואר שהדיו הפסול היינו ש'נבלע בקלף', והדיו שאין בו קנקנתום היינו 'שאינו נבלע בקלף'. כמובן הכוונה שאינו משאיר 'שום רושם'

מכתיבה. וע"ע באורך בשו"ת הרמב"ם (הנ"ל, סי' קלו) שהאריך בגדר המחיקה לפרשת סוטה, ובתו"ד כ': ואם תרצה למחקר, תמחקו מן העור ויימחה לגמרי 'ולא יישאר לו סימן כלל'.

וליתר הבנה ראוי להעתיק לשון הרמב"ם בהל' סוטה שממנה מבואר סיבת הדבר דבעינן שלא יהא רישומו ניכר, דבעינן שיכנס כל הדיו תוך המים המארידים, ולא יישאר בה רושם כלל וז"ל הרמב"ם (סוטה פרק ג, ה"י) ומוחק לתוכן המגילה לשמה, וימחק יפה יפה עד שלא יישאר במגילה רושם הניכר, עכ"ל. וכאשר ציין הכסף משנה הדבר מבואר בדברי הגמ' (סוטה יט:): ואחר ישקה 'לא נצרכה לשרישומו ניכר', ופרש"י שאם היה רישומו ניכר צריך לחזור ולמחקר עד שלא יהא רישומו ניכר.

עכ"פ מכל אלה מבואר לן היטיב גדר 'מחיקת הדיו' שמצינו בסוטה - ולדין זה דימו חכז"ל והראשונים דין הדיו לכתיבת סת"ם - שצריכין ג"כ מחיקה גמורה שלא יישאר רושם כלל. ולדברי הרמב"ם זוהי הלכתחילה שיש לצאת בכתיבת סת"ם.

מבואר באר היטיב שכל דיו 'שאינו נבלע בהקלף' ואחרי מחיקתו 'אינו משאיר רושם כלל' זוהי הדיו שעליו דיבר הרמב"ם שהוא המוכרח לכתיבת סת"ם. ואם כן הדבר בדברי המערערין שב"דיו לנצח"ה הוא עומד "על גבי" הקלף ואינו נבלע "כלום" תוך הקלף ואחרי מחיקתו אינו משאיר רושם 'כלל'. אם כן אדרבה הרי הוא נשתנה למעלותא שהרי זה ה"דיו" שעליו דיבר הרמב"ם.

דין 'שלא יוכל להזדייף' שמצינו בגיטין

דין השני בכתיבה שמצינו בה גדרים לענין מחיקה הוא בדין כתיבת גמ'. ובדברי הראשונים מצינו שדימוהו לדין כתיבת ספרי תורה, ולהבין הדבר לאשורו, נעתיק מקצת דברי חז"ל וראשונים. ומתוך הדברים יתבאר הדבר באר היטיב.

איתא בגיטין (כ"א ע"ב) אין כותבין לא על נייר המחוק ולא על הדיפתרא מפני שהוא יכול להזדייף, וקלף המעובד בעפצים אינו יכולין להזדייף כמבואר ברש"י (גיטין דף י"א, ד"ה שאינו יכול לזייף); דע"י שהקלף מתוקן בעפצים שעושים אותו שחור, שוב אין אדם עושה מחק וחוזר וכותב עליו, מפני שהיא ניכר.

וכתב בזה התוס' (ד"ה בדאפיצין), דמשמע דכלא אפיצא יכול להזדייף, וא"ת והאיך אנו כותבין בקלפים שלנו דלא עפיצין, "וספר תורה תפילין" פסול בכולהו? ואור"ת דעיבוד סיד שלנו כעיבוד עפצים שלהם דהא קלפים שלנו אין יכולין להזדייף, עכ"ל התוס'. וע"ע תוס' שבת (ע"ט ע"ב ד"ה קלף), וכן מבואר ברמב"ן ור"ן ומאירי שבת ע"ט ע"ב דקלף שיכול לזייף הוי חסרון משני פנים, או, מטעם 'שלא נקרא ספר', או מטעם דהוי 'חסרון בכתיבה תמה'. הרי שמעכב שיהיה קלף שיכול לזייף, דאל"כ שוב לא הוי 'כתיבה תמה', ולא נקרא 'ספר'.

לבאורה 'דיו של הרמב"ם' הוי יכול להזדייף?

סוגיא הנ"ל הביאו כמה אחרונים והקשו לכאורה מדברי הרמב"ם שהעתיקנו לעיל, שבתוך דבריו מתבאר שלכתחילה יש לכתוב דוקא בדיו שאינו משאיר אחריו רושם.

ובדברי הגמ' וראשונים הנ"ל מבואר להיפך שיכתבו דוקא עם דיו המשאיר רושם, דהא אם אינו משאיר רושם א"כ שוב הוי כתב שיכול להזדייף, והאיך כותבין בו.

ומצינו בדברי האחרונים שני דרכים, יש שחילקו בין דין הדיו לדין הקלף, ויש שחילקו בין דין הכתיבה לגיטין, ודין הכתיבה לסת"ם, ונעתיק דברי הפוסקים.

הראשון שהעיר בקושיא זו מצינו בדברי הגמ' פשוט (למהר"ם בן חביב, סי' קכ"ה או' ב') וז"ל: לפי דברי הרמב"ם שכ' דדיו שמצוה מן המוכרח לכתוב בו היא דיו שנמחק, ולכאור' אינו ניכר שיש בו מחק, א"כ לכאור' לא מהני לענין גיטין דהיא כתב שיכול להזדייף [ובראשונים הנ"ל מבואר דגם בסת"ם בעינן כתב שא"י להזדייף].

וב' הגמ' פשוט לחלק: דאפשר דמ"ש הרמב"ם ז"ל אם תמחקנו יהא נמחק ר"ל 'שאינו נבלע יפה בקלף ונמחק', אבל לעולם ניכר המחק בה'קלף' ואינו יכול להזדייף. וב' דע"כ צ"ל בן דבס"ת בעינן כתב שאינו יכול להזדייף, דמהאי טעמא פסול ס"ת על הדפּתרא ובעינן קלף מעופץ כדי שלא יזדייף, וכמש"כ התוס' והרא"ש פ"ק דגיטין דף י"ח יעו"ש, ע"כ.

מבואר לנו מדבריו, שחילק בין רושם דיו, לרושם גרירה על גבי הקלף. דהא דמצינו דבעינן שיהא ניכר הזיוף, היינו שיהא ניכר המחק בה'קלף", ואז אינו יכול להזדייף, אף שאין הדיו משאיר אחריו "רושם דיו". וכל שנשאיר הרושם "בהקלף" שוב כותבין בזה גם גיטין, וכן סת"ם לפי דברי התוס' ושאר ראשונים הנ"ל.

ועוד יותר מבואר גדר הנ"ל בספר הגמ' מקושר (למהרא"ל צינץ, בקור"א סי' ה') שהביא דברי גמ' פשוט הנ"ל ותירוצו, וכ' עליו: דלא נהירא דאיתא בסומה י"ז שאינו כותב בדבר העושה רושם, מוכח דדיו יכולין למחקו 'שאיין רישומו ניכר כלל' וא"כ יפסלו כל גיטין הנכתבין בדיו וכו'. אלא נראה דמ"מ ניכר רושם גרירה וניכר הזיוף כשיראו שהוא מגורר דא"א שלא יגרר הקלף, ומה"ט נ"ל נכון המנהג של עכשיו לכתוב על נייר שקורין פאפאי"ר [פאפיר] שהגרירה ניכרת יותר מעל הקלף, עכ"ד.

מדברי הגמ' מקושר מבואר [וכ"ה לכאורה גם כוונת הגמ' פשוט, שלכאורה אין חילוק בין דבריהם להמעין. ויל"ע בכוונת קו' הגמ' מקושר] שבדיו שאינו משאיר רושם, היינו "שאיין רישומו של "הדיו" ניכר כלל, רק רושם "גרירה" נשאר על הקלף.

'אינו יכול להזדייף' הוא דין ב'גיטין' ולא בכתיבת 'סת"ם'

ועוד יותר מזה מצינו לאחד מגדולי האחרונים הר"י נבון זצ"ל רבו של החיד"א בספרו 'גמ' מקושר' שהביא דברי הגמ' פשוט ואחרי שפלפל בדבריו כ': דלפי דברי הירושלמי שהביאו התוס' במס' סוטה י"ז שרמזו הגמ' פשוט (ז"ל התוס' סוטה יז: ד"ה שנאמר: בירושלמי אי מחה יכול במשקה או במי פירות ת"ל וכתב הא כיצד כתב שיכול לימחק ואיזו זו דיו שאין בו קנקנתום. [והקשו התוס'] והא תני אם מחק מתוך הספר כשר, תיפתר כהדין תניא דתנא אמר ר"מ כל ימי שהיינו למדין אצל ר' ישמעאל [לא] היינו נותנין

קנקנתום לתוך הדיו, עכ"ל התוס'), נראה דבעינן [גם] כס"ת כתב שיכול להמחות דומיא דפרשת סוטה...

וְלִפְיֵי אתי דברי הר"ם כמ"ש המגן אברהם (או"ח סי' לב) דהמצוה שיהיה דיו נמחק [בכתיבת סת"ם], והקנקנתום אינו נמחק כלל אלא ע"י גרירה מהקלף או הנייר שכתוב עליו 'זוה לא מקרי מחיקה'. ולפי"ז נראה שהדיו שהוא המצוה [לכתחילה] אינו צריך לגרירה כדי שימחק, וא"כ נמצא שאינו ניכר המחק, ו[אכן] בגמ' אינו כשר אלא בעדי מסירה, ובס"ת צ"ל דלא מקרי ספר כל שהקלף מצד עצמו יכול להודיף ולזה דיפתרא וכיו"ב פסול, אבל בדיו עצמו אדרבא מצוה שיהיה נמחק ועתה אין דיו זה מצוי בינינו, וכבר נהגו לכתוב במי עפצא וקנקנתום והוא ניכר המחק שצריך גרירה מהקלף והנייר ואין להאריך עוד בזה, עכ"ל.

יוצא לנו מדברי הר"י נבון שני נקודות, א] גדר הכתב על סת"ם מה נקרא 'שאינו משאיר רושם', ונאריך בזה לקמן. ב] שיש חילוק גדול בין כתיבת סת"ם לכתיבת גיטין, דבגיטין יש לנו ב' חסרונות הראשון בדיו שבעינן שישאיר רושם, וכן הקלף יהא מקלף שא"י להודיף. ובסת"ם הוי החסרון שאינו נקרא ספר כל שהקלף יכול להודיף, ומצד הדיו אדרבא מצוה שיהיה נמחק, [רק ב' ש'עתה אין דיו זה מצוי בינינו]. והוא כי עשוי הדיו מקנקנתום, אבל היה מצוי בזמנו של הרמב"ם, ויש להדר על זה, וכמו שכתב הישמה לב הנ"ל אח"כ בתו"ד, שהיה מצוי בזמנו של הרמב"ם, וכן ראוי להיות בדאפשר, עכ"ל].

אין לדמות דין גיטין לדין סת"ם - לקרות כס"ת שהדיו עדיין לחה **ובענין** הזה מצינו עוד כמה פוסקים שחילקו להלכה למעשה בין כתיבת גיטין לכתיבת סת"ם. מצינו שאלה בספרי השו"ת שדנו במקום שלא היה הרבה ספרי תורה, ומצאו פסול באמצע הקריאה ביום חול, ותיקן הסופר הס"ת באמצע הקריאה או יכולין לקרות כל זמן שהדיו עדיין לחה, דהוי כתב שיכול לזיף ע"י מחיקה, שדיו לחה עפ"ר אינו משאיר רושם כלל. ואכן בשו"ת לב חיים (ח"ב סי' כ') משמע שמחמיר בזה, ומדמהו לדין כתיבת גיטין. והפוסקים העתיקו דבריו, ונעתיק מש"כ הפוסקים על זה.

בשו"ת כפי אהרן (ח"ב סי' א') האריך בזה דרך לגבי גמ' יש חשש בכתב שיכולים לזיף, וכ' על דברי השו"ת לב חיים דאחרי מחילה רבא מכ"ת קיצר במקום שאמרו להאריך.

בשו"ת ישמה לב (סי' ג') כ': דבס"ת לא מצינו שיהיה כתב שיכול לזיף, ואדרבא מבואר ברמב"ם דדיו שיכולים למחוק היא מצוה מן המוכחר, וודאי דהרמב"ם יליף ליה מסוטה י"ז, ודברי הרמב"ם הובא במ"א סי' ל"ב ס"ק ב'. ועיי"ש שהביא דברי הרמב"ם בתשו' פאר הדור וסיים דיוצא מדברי הרמב"ם דבס"ת תפילין מזוזות המצוה מן המוכחר הוא דוקא בדיו שנמחק ואינו נשאר רושם כלל, הפך מן הקצה אל הקצה מכתבת הגמ' דפסול דיו בזה דבעינן כתב שלא יוכל להודיף.

ועיי"ש 'באור' מה שכתב על דברי הגט פשוט. וכ' דהמעם שפסול דיפתרא בס"ת
 היא משום דלא נקרא ספר, וא"כ אין הפסול בדיו כלל, אלא בהקלף,
 ורק בגט פסול משום שיוכל לזייף, עיי"ש שהארץ להסביר דברי התוס', ועיי"ש
 שהארץ לתמוה על ההו"א של הגט מקושר שצריך כתב שא"י לזייף. וסיים הא"י שיהיה
 כאשר יראה (הגט פשוט) דברי התוס' בסוטה סתר כל מש"כ בתחלה וכתב כמעט כמו
 שכתבתי עכ"ל.

מבואר מדבריו שגם לדברי התוס' שהשוה דין הסת"ם לדין כתיבת גיטין, מ"מ היינו
 רק בדין ה'קלף' ולא בדין הדיו, שמבואר בדברי הראשונים דאדרבה בעינן
 דיו דומיא דסוטה, וכמ"ש הר"י נבון הנ"ל.

וכה האריך גם בשו"ת שערי רחמים (סי' ב') בדרך אחר קצת לחלק בין גיטין לכתיבת
 סת"ם, וכ': המעם דפסול דיפתרא וצריך קלף המעובד בעפצים או כסיד היא או
 משום הלכה למשה מסיני או משום גזירה שוה ולא משום דצריך כתב שאינו יכול
 לזייף. ועיי"ש מה שהארץ בדברי התוס' ובדברי הגט פשוט ונט מקושר, ועיי"ש דבקלף
 שאינו מעופץ לא הוי כתיבה תמה כיון שבמעט זמן מטשטשים האותיות ואינה מתקיימת,
 וספר משמע דבר המתקיים, ע"ש עוד.

עכ"פ שמדבריו הדבר פשוט שאין שום פסול בדין "הדיו" שיהי' אינו יכול להזדייף. רק
 שהוא דין בהקלף.

דברי הפוסקים ^{הערך המצוי} שחילקו לענין הלכה בין גיטין לסת"ם

ולענין הלכה בדיני סת"ם, ראה עוד מש"כ הישועות יעקב (אבהע"ז בפי' הקצר סק"ג) וז"ל
 לכתחלה נוהגין לכתבו בדיו טובה היינו בדיו שאינה נמחקת, אבל בדיו שנמחקת
 שלדעת הרמב"ם היא דרך הנכון לכתיבת ס"ת, לענין גיטין אינו מהראוי לכתוב בה
 דהוי כמו דבר שיכול להזדייף וכ"כ בספר גט פשוט ס"ק י"א, עכ"ל. [וראוי להעיר שהשווה
 דבריו לדברי הגט פשוט, היינו שהבין שגם לדברי הגט פשוט יש לחלק בין הדיו לגיטין
 להדיו המשמש לכתיבת סת"ם].

וכן מצינו לאחד מן הראשונים הרבינו ירוחם (נתיב ב') שחלק לכל דברי הר"ת וז"ל: קלפים
 שלנו שאינם מעובדים בעפצים נראה שכותבין עליהם ס"ת, דדוקא לגיטין פסול אבל
 לא לס"ת, ולגיטין פסול משום דיכולין להזדייף עכ"ל. אך שכאמור גם לדברי הר"ת צריכין
 לחלק בדין ה'דיו' כמ"ש 'כל' הפוסקים. ^{הערך המצוי}

ועיי' בשברי שו"ת ישמח לב שהעתקנו לעיל, שהוציא מלשון הרמב"ם (בשו"ת פאר הדור סי'
 מה. ובשלימותו בשו"ת הרמב"ם סי' קלו) שבימיהם היה שני סוגי דיו, היה דיו מיוחד
 לכתיבת סת"ם, ודיו מיוחד לכתיבת גיטין, ע"ש בשו"ת הנ"ל.

עוד אחרונים שאין חסרון ב'דיו' שיכול להזדייף

וכן מבואר בעוד אחרונים דאין חסרון לכתוב "בדיו" שיכולים לזייף, עיין שו"ת נו"ב (ק'
 אבהע"ז סי' פ"ה) שכ' דמותר לכתוב על המחק אף שיש עליו משטוש דיו והביא ראייה

דכותבין על המחק, והביא דברי רש"י מנחות ל' ע"ב דמוחקין בעודו לח, וכ' על זה דנראה בחוש כשמוחקין בעודו לח רישומו ניכר, ושוב דחה הגו"ב ראיה זה דאין זה מוכרח דדיו שלהם 'אולי לא היה רישומו ניכר כלל', עכ"ל, הרי לך שהבין שאין בזה שום גרעותא ע"י שהמחיקה אינו משאיר רושם כלל.

וכ"ב בשו"ת בית שלמה (או"ח סוס"י ד'), ועיי"ש שהביא עוד דברי הרמב"ם פ"ד דסוטה הלכה י' דאם נשאר במגילה רושם כתב ניכר פסולה עד שימחק יפה יפה, עכ"ל. הרי לך שגם הוא לא הבין שיש איזה חסרון בדיו שאינו משאיר עכשיו שום רושם.

היוצא מדבריהם (מ"א סי' ל"ב ס"ב בשם הרמב"ם, גט מקושר למהרא"ל צינץ, גט מקושר לר"י נבון, שו"ת נו"ב שו"ת בית שלמה, שו"ת כפי אהרן, שו"ת ישמח לב, שו"ת שערי רחמים) **דבם"ת מצוה מן המוכרח לכתוב בדיו שאין רישומו ניכר כלל אחר מחיקה, והיינו שאין רושם "הדיו" ניכר כלל בהקלף** (גט מקושר להרא"ל צינץ), **ושאפשר להימחק בקלות בלי גרירה** (גט מקושר להר"י נבון), **דומיא דסוטה דצריך כתב שיוכל להמחות.**

פרק ז'

אפשרות לקלף האותיות בשלימות

בהמשך לערעור הנ"ל, נשמע איזה ערעור שכאילו אין זה דיו המקובל, מכיון שאפשר לגרר האותיות בשלימות, ועוד מעין זה שאין זה הדיו הכשר מכיון שאפשר לגררו בשלימות וכדו', שוב אין זה דיבוק הראוי ועוד.

המעייין בכל דבריו עד כה, יראה בעליל שאדרבה כל פרטים אלו מבוארים בדברי הפוסקים שיש ל'הדר' עליהם, שזאת הוא הלכתחילה והמוכרח לכתוב סת"ם.

ועכ"ז היות שנשמע קול תרועה כאילו יש בזה חסרון, ושינוי מדיו המסורתי שנהגו בו עד עכשיו, אמרנו לנכון להעתיק כמה קטעים מדברי הפוסקים, בה נראה במדוייק אופן הדבקת הדיו להקלף שהיה בימיהם, ומה היה דעתם על דיו שאפשר לגרר בשלימות ובקל. ובה לשלול דברי המערערים, ונעתיקם אחד לאחד, ויראה הקורא על מה הדברים אמורים, ומיניה לבנות בנין אב על הערעורים מעין כאלו שיבואו בהמשך הימים.

ראשית כל דבר, נעתיק דברי א' הפוסקים בביאור החילוק בין צביעה לכתובה. בנשמת אדם (כלל י"ד אר"ג) דן בשאלה בענין שחרות בתים של תפילין שנהגו להשחיר אותן במין גומא ודבק עד שיכולין לקלפו מן הבית כמו שקלפתי בעצמי כמין עור העומד לעצמו והבית נשאר תחתיו לבן, עכ"ל השאלה.

ובתשובתו הארוכה, מבאר דחילוק גדול יש בין מלאכת הצביעה למלאכת הכתיבה, דמלאכת הצביעה היא שנבלע הצבע בהקלף, ומלאכת הכתיבה היא שלא יהיה נבלע בהקלף. ויוצא מדבריו שמה שכתב הנשמת אדם לפסול כשיכול לקלוף הדיו

ונשאר הבית לבן, זהו דוקא בבית שצריך מלאכת צביעה, משא"כ לגבי כתיבה זהו מעלתו שנמחק לגמרי ואינו משאיר רושם, ואין שום חסרון שיכולין לקלפו בשלימות.

ובדבריו כן מבואר מפורש יוצא בתו"ד הבני יונה שהעתקנו כמ"פ בהמשך דברינו.

ומכאן לעהערעור שה"דיו לנצח" הוא דיו הנמחק לגמרי, כבר הארכנו בזה לעיל. ונעתיק עוה"פ קמע מדברי הגט מקושר (לר"י נבון ז"ל, רבו של החיד"א) והסיק, וז"ל: נראה שהדיו שהוא המצוה אינו צריך לגרירה כדי שימחק, וא"כ נמצא שאינו ניכר המחק ובגט אינו כשר, אבל בדיו עצמו אדרבא מצוה שיהיה נמחק ועתה אין דיו זה מצוי בינינו, עכתו"ד.

ובדבריו נרויה עוד בבירור המציאות, בדיו בלא קנקנתום לא שייך ביה גרירה כשמתייבש רק מחיקה, והיא כ'דיו לנצח' שיכול לקלפו בשלימות ואינו נשבר בשעת מחיקה, שזה מקרי 'מחיקה' ולא 'גרירה' [שהמחיקה בדיו הרגיל אינו 'מחיקה', אלא 'גרירה']. ובוה לבטל א' הערעורים שכ' הרב בועז שכ' דצריך דוקא 'שבירה' ולא 'קליפה',

י. ונעתיק קטעים מדבריו, והרוצה לעמוד על שורשן יעיין בפנים. בתחילת התשובה מביא דכעת השואל בנודע ביהודה או"ח סי' א', דסב"ל דבעינן בית רואה אור, ובכן צבע זה הוא חציצה. והנודע ביהודה כ' להשיב על דבריו, דהא הללמ"ס בענין 'שהעור יהי' שחור', וא"כ כל שמוסיף לשחרות העור, הוא לנאותו ואינו חוצץ.

ועל זה כ' החיי אדם, וז"ל: לא מצינו בשום פוסק להשחיר בדיו, רק כתבו שיהיו שחורים "בצבע", וכ"כ בברוך שאמר כמלאכת ה' צובעין שצובעין העורות, ואף שקשה ואינו נוח לקבל צבע שחורות, מ"מ תפילין שלי וכל ב"ב הם שחורים רק בצבע שחור בלי שום תערובות מינים אחרים... וגבי תכלת מנ"ל שאסור לעשות לאקי"ר עד שנוכל לקלוף התכלת מן החוט, ולדעתי בלתי ספק דאסור דהתורה אמרה לצבוע תכלת, וכן הבתים.

ועוד כ' החיי אדם: דע"כ לא הכשיר מורי אלא הציפוי שאינו עומד דהיינו מלאכת סופרי פראג דא"א לקלוף מן הבית והוא דבק מאוד להבית, רק ע"י סכין נפרך לפירורין קטנים ואין הקליפה דבוקה יחד, אבל אלו כמלאכת סופרי ק"ק סלאנים שיכולין לקלוף הקליפה מן הבית עד שנשאר לבן לגמרי והקליפה השחורה היא דבוקה יחד כמו נייר או עור דק הוא כציפה זהב, ומכ"ש שקלפתי אותו מכל הבית והוא עומד בפ"ע ולא נפרך רק הוא כמו עור דק או נייר דק ומה לי אם צפה זהב או נייר או דבק אחר.

וסיים: הרוצה לצאת כל הספיקות ישחיר רק בצבע שחור כמו הצבע תפילין שלי וכל בני ביתי, והם שחורים בחזותא בעלמא, והרוצה דוקא בהדור לפי שכלו עכ"פ לא יהיה נקלף בפ"ע. עכ"ד.

ועיי"ש שכ' שהסכים עמו הבית מאיר, והובא דבריו במ"ב סי' ל"ב ס"ק קפ"ה, ובקסת הסופר סי' כ"ב סי"ג. וע"ע בענין זה בשו"ת גבעת פנחס. משיב דבר, חלקת יואב ועוד ואכמ"ל בזה.

יא. ז"ל הבני יונה: כשר כל מיני דיו העשויים קצת נקפים ועבין שעומדין על גבי קלף ואינן נבלעין בתוך גוף הקלף כמו צביעת בגדי צמר וכו', וזה נראה ממה שאמרו במלאכת הדיו עשנים, שזאת הדיו עומדת, וזה נראה מן הכתוב שכתב ומחה משמע שענין הכתיבה היה בדיו שממשה 'על' הקלף שהיה נמחית עכ"ל.

ובזה שונה הדיו לנצה מדיו העפצים [שלדבריו הוא איזה שינוי מהמסורה]. ולפ"ד הגמ' מקושר אדרבה בעינין שיהא יכולת לקלפו בשלימות י'.

מזה שערעורו על הדיו מכיון 'שאינו נבלע בקלף'. גם זה יוצא מבואר מדברי הפוסקים הנ"ל שכך הוא ציור הדיו לכתחילה ע"פ הלכה. והעתקנו מדברי הראשונים בפרשת סוטה שהחילוק בין 'דיו קנקנתום' ל'דיו עשנים' הוא ש'דיו הקנקנתום' נבלע בקלף, עי' לעיל י'.

עוד שינוי מהמסורה מצאו על ה"דיו לנצה" ש'דיו נקלף בקרום'. מענין ההלכה אין בה מדובר בכלל, ובפרט להמעיין בכל דבריו הנ"ל. אך גם ממצאות נעתיק דברי הפוסקים מתוכו יתבאר שמצינו כבר בתוך דברי גדולי הפוסקים שהיה אצלם דיו שנקלפו בקרום מעל הקלף.

א דברי הנשמת אדם, ובני יונה הנ"ל. ב] בשו"ת בית אפרים (יו"ד סי' ס"א): שהיה ס"ת שנפל טיפת דיו על אות י' ולא היה ניכר כלל, וכשהתחיל להעביר הדיו מאות היו"ד

אוצר החכמה

יב. מקור ההמצאה חדשה שחידש, ציין לדברי הר"ת (מגילה יט. תוד"ה על הספר) דרבי אמי פלי קורטא דדיוטא ובדיק פירוש משבר חתיכה של דיו ובדיק ביה דם שחור ובאותו שלנו שייך שבירה ולא באותו של עפצים, ע"כ דברי הר"ת, והרמב"ן וריטב"א (גיטין יט) ועוד השיבו דאיה"נ גם בדיו של עפצים שייך שבירה אחרי היבוש. וסיים בדבריו המחודשים "ולפי דבריהם, בדיו החדש שלא שייך בו שבירה, זהו סימן שאינו דיו".

הגם שאין מן הראוי להעיר על זה בהיות שהמה דברים מחודשים ולא מצינו כזאת בשו"א מהפוסקים, ואדרבה יש ראיות כנגד זה. מ"מ יש לתמוה על טעותו האיק הוציא מזה ערעור על ה"דיו לנצה", כי הגם אם נאמר שהפ"י של פלי היא שבירה, מהיכי תיתי שהשבירה היה ביד, אולי השבירה היה ע"י חתיכה בסכין או גרירא בצפורן נמי נכנס בכלל פלי. [שהלא אין המדובר שם מדיו שנכתב כבר עמו, הלא המדובר מחתיכת דיו ששברו רב אמי כדי להשוותו לחתיכת דם, ומאין לך לומר שלא חתכו בסכין, עד שתוציא מזה בירור מבורר שדיו שאינו נשבר "אינו דיו"].

וחוץ מזה מי גילה לו שפלי היינו 'שבירה' 'צוברעכך' בלשון אידיש, יעויין שם ברש"י (נדה כ. ד"ה פלי) פי': 'מבקע' חתיכות דיו יבש. והיינו כפי הנקרא בלשון אידיש 'געשפאלטן'. (וכידוע פירוש תיבה זו להלומדים יו"ד ח"א סימן צא, "דאית בה פילי", יו"ד ח"ב סימן קפח, "פלו פלוי", ובכך כל שאפשר לומר עליו "ובקעהו" שוב נקרא דיו. ובגדר הדבר מתי אפשר לומר ובקעהו, מצינו בשירת הים שאמר הקב"ה למשה רבינו ע"ה (שמות פרק יד, טז) נָטָה אֶת יָדְךָ עַל הַיָּם וּבָקְעָהוּ. וכמובן שמים א"א להישבר...

יג. וכן העתיקו הפוסקים להלכה, ראה שו"ת חסד לאברהם (ת' סי' ו') שכ' דע"י קנקנתום נבלע הדיו בהקלף, משא"כ בסוטה היה דיו שלא נבלע בהקלף. ועי' בזה עוד בלשון הבני יונה הארוך (המועתק כמ"פ בדברינו) שכ' בתו"ד בנידון מי שצובע הקלף בצבע וכותב עליו, דבזה בעינין ש'בלע' הדיו דרך הצבע ולהגיע 'אל הקלף', וז"ל: דאם הצבע דקה כל כך שהדיו מעביר תחת הצבע ומתמצה תוך הקלף יש להכשיר, משא"כ אם יש ממש בדיו שבאם תקח הצבע ע"י גרר מעביר צורת האות בלי שתתגרר גוף הקלף א"כ אין צורת כל האות על הקלף, ומבואר מתו"ד שכל שהאות הוא על הקלף [בלי צבע] אין אנו צריכין שיבלע כלל בקלף.

נתקלף הדיו משם ונתגלה האות ונקרא לכל יו"ד וכו' י. ג] בשו"ת מהר"ש ענגיל (ח"א סי' פ"ט): במעשה שהיה דנפל טיפת דיו על האות ונתייבש, והתחיל לעסוק במחיקה, ונקלף הטיפת דיו ונתגלה אות הישן במילואו, ע"כ. ועי' עוד מעי"ז בשו"ת מהריא"ן (סי' קי"ט), שו"ת מהרי"א הלוי (סי' ק"א).

בן לענין הלכה מבואר מפורש הדין כן, מדברי הפוסקים שדנו על כתיבה בסת"ם באופן 'שאפשר' לקלפו אי יש להקל ולומר דלא הוי כתיבה עדיין [ושלא לפסול אות שהיה שינוי צורה ע"י כתיבה כזו וכדומה, או שע"י הסרת כתיבה כזו לא יהי' דינו כחק תוכות וכדו'].¹

והעולה מדברי הפוסקים מבואר שכל זמן שהדיו נדבק בהקלף, אין נפק"מ איזה דיבוק, הכתב כשר, ואפי' כשהדיו מוגבה מן הקלף יש שדנו לומר בזה קליטה כמי שהונחה דמיא וג"ז הויא כתיבה. והקולא היחידי בענין זה מצינו בשו"ת אבני נזר (יו"ד שני"ד אר' ב') שהקיל באופן כשיכולין לקלוף הדיו "בקל" ו'בבשר האצבע' שנאמר דלא הוי כתיבה, והקילוף לא הוי חק תוכות². אבל באופן שהדיו נדבק לגמרי להקלף, ואין אפשרות כלל לקלפו ע"י האצבע מבואר מכל דברי הפוסקים שדינו כדיבוק ממש³.

וכן מבואר בשו"ת יד יוסף (שטראסבורג, סי' י') בענין שע"י אבק ועפרורית דיו נתקלקל צורת אות וא"א העבירו רק ע"י שפשוף היטיב במפה אי מותר להעבירו שלא יהיה חק תוכות, וכ' שם בתו"ד דאין לומר כיון דאפשר להעביר דיו ע"י מטלית לא חשיב שינוי להאות דזה אינו דהא עיקר המצוה לכתחלה לכתוב בדיו שאם תמחקנה תהיה נמחק ולא ישאר רושם הדיו כמו גבי סוטה כמבואר ברמב"ם בהל' ס"ת ומה לי מוחקה ע"י סכין או ע"י מטלית מ"מ כיון שאינו נפל מעצמו חזינן דנדבק בהקלף יהיה מאיזה סיבה שיהיה וכל זמן שאינו מוחקו בידים נשתנה צורת האות דדומה למראה הדיו א"כ הו"ל חק תוכות אם מעבירו אח"כ.

י. ועיי"ש עוד בשו"ת בית אפרים בשאלה הנ"ל (דף פ"ו), וז"ל: לפי מה שסיפר לי הסופר שברצותו להיות ממחק הדבוק שבין אות היו"ד לה"א נקלף הדיו כעין קרום מעל פני היו"ד. עיי"ש שדן אי הוי רק כיסוי על האות כיון שלא נתחברו הדיו הישן והחדש יחד.

פז. ועוד יותר ראה בשו"ת יד יוסף (שטראסבורג, סי' י') שרק מה שעובר ונופל מעצמו לא הוי כתיבה, וז"ל: ומה לי מוחקה ע"י סכין או ע"י מטלית מ"מ כיון שאינו נפל מעצמו חזינן דנדבק בהקלף יהיה מאיזה סיבה שיהיה וכל זמן שאינו מוחקו בידים נשתנה צורת האות דדומה למראה הדיו א"כ הו"ל חק תוכות אם מעבירו אח"כ, עכ"ל.

פז. עי' בזה בערך ש"י (יו"ד רע"ט) וז"ל: אם קצת דיו מהאות נקלף ונשאר מחובר קצת ועל ידי כן 'מונח' כל האות על הקלף נ"ל דפסול והיינו שהוא רק 'מונח' ולא 'נדבק'. ...ה"נ דנקלף אינו קבוע רק מוטל על הקלף עכ"ל. וע"ע שו"ת מהרש"ם (ח"ג סי' א') ב'הוגבה' קצת אמצעות הגג של האות הדיו מהקלף וכשרואין מתחתיו נראה שאינו דבוק, ובשני קצות האות דבוק בקלף, ואם יקלף יהיה ניכר פרודתו להדיא. עכ"ל. וע"ע בזה בשו"ת מהרש"ג ח"ב סי' ק"ו, כוכב מיעקב סי' קפ"ו, שבט הלוי ח"א סי' י"ח ח"ג סי' ה' עיי"ש. וע"ע בשו"ת שואל ומשיב (תנינא ח"ד סי' קע"ה, וע"ע בתליתאי ח"ג סי' קכ"ב. עי' דעת תורה למהרש"ם סי' לו) אם מסיר הדיו ע"י 'נפיחה' דל"ה חק תוכות, ד'נפיחה לא מקרי נוגע', ע"כ. משא"כ נגיעה שאינו עובר בנפיחה.

באמור בריש הפרק, לענין הלכה מבואר בשורש הדינים, בדברי הראשונים והפוסקים שאין בזה שום חסרון לענין דין הדיו, ואדרבה דיו שאין בו קנקנתום כך מבעה שאינו נבלע תוך הקלף, וזהו הלכתחילה. והעתקנו רק קמעים מספרי הפוסקים מה שכתבו בענין זה, להוכיח כן גם מדברי האחרונים הפוסקים. ויוצא מבואר מכל זה שלא מצינו שום פסול בזה שיכולין לקלוף הדיו בשלימות, ואדרבא עי"ז שיכולין לקלפו בשלימות ואין רישומו ניכר הרי זהו מלאכת 'הכתיבה' ולא צביעה. וזהו המעלה של דיו שאין בו קנקנתום שיכולין למחקו בלי רושם, וכל זמן שהדיו דבק להקלף וא"א לקלפו בקל ע"י "בשר" האצבע הוי כתיבה על הספר, ואין בו חסרון כיון שאפשר לקלפו בשלימות בקלות.

הרב עבי שקדי

סקרענטאן פענסילוועניא

תשובה למגיבים על המאמר בנושא דיו סת"ם שהתפרסם בגליון י"ז

המאמר הנ"ל היה הרכבה חפוזה של אוסף מאמרים שונים שהתפרסמו לפני זמן רב, כל אחד בנפרד. מלכתחילה הסכמנו להגיש רק את המאמרים הנפרדים, כי הם עוסקים בנושאים שונים. אך הרב העורך התעקש ולחץ על מאמר אחד מחובר. ההרכבה החפוזה נעשתה תוך ארבעה ימים עם שבת באמצע, תחת לחץ זמן למסירה להדפסה, בלי זמן להגהה ותקון טעויות. במצב כזה אין מן הנמנע שנפלו טעויות. ואם בגלל החפזון קרה שנכשלנו בלשוננו נגד רבותינו הקדושים, עם רבותינו ועם הקוראים הסליחה.

א

הדיו שעושים בימינו איננו הדיו שיש עליו מסורת

מציאות כואבת יש בימינו בכשרות של סת"ם כתובים בדיו הנקרא "עפצים וקנקנתום". אלפי פריטי סת"ם שהיו כשרים, אפילו מהודרים שבמהודרים, נמצאים פסולים בגלל פגמים בדיו.

הרה"ג שמאי גראס שליט"א מספר בראיון מצולם (תרגום מידיש): "אמר לי סופר, אני יודע שברגע שאני מקפל פרשיות של ראש ומכנים לבתים, הן כבר נפסלות. בתפילין חדשות". כל מגיה יודע שהרבה תפילין חדשות נמצאות פסולות בגלל פגמים בדיו כבר בבדיקה הראשונה, ויכול להיות שהתפילין מעולם לא היו כשרות.

בתמונה הבאה רואים פגמים שונים שקורים לרוב בדיו הנקרא "עפצים וקנקנתום". מימין: האותיות נפרדו והתרוממו מהקלף. באמצע: הדיו התקלף ונפל. משמאל: הדיו נסדק בקפול פרשיות של ראש. אף אחד מהפוסקים, לא מהראשונים ולא מהאחרונים, לא נתן התר לכתוב סת"ם בדיו שנפוצים בו פסולים כאלה. להפך, כפי שנראה להלן, הצמח-צדק הזהיר נגד השמוש בדיו פגום כזה.

בתמונה הבאה רואים פרשיות של ראש כתובות בדיו הנקרא "עפצים וקנקנתום", שנבדקו בדיקה ראשונה אחרי בר מצוה וכבר נמצאו פסולות. הפרשיות לא קופלו אלא הוכנסו מעוגלות לבית עם חללים רחבים בלי שום לחץ, ואף על פי כן הדיו נסדק, התקלף ונשר מהקלף.

הקונה התמים רוצה שהתפילין והמזוזות שהוא קונה ישארו כשרים לאורך ימים. אף אחד אינו מסכים שהסת"ם שלו יפסלו בקלות. הרשב"א כותב על כתיבת ספרים בדיו: "לענין ספרים דבעינן דבר המתקיים לעולם". (שבת, קטו). הרמב"ם כותב על דיו שאינו מתקיים: "איך יכתב בכגון זה דבר שירצו שיתקיים אלפי שנים?" (שו"ת הרמב"ם, סימן קלו). הצמח צדק כותב שלש פעמים: "עיקר מעלת הדיו הוא זה דכשכותבים בו הוא דבר של קיימא ... עיקר מעלת הדיו היינו שהוא דבר של קיימא ... עיקר ענין הדיו הוא דבר של קיימא". (שו"ת, אר"ח, טו). ואח"כ מוסיף אזהרה נגד דיו שנושר מן הקלף: "להזהיר שמרבוי הגלאנץ לא יהיו נושרים וקופצים האותיות". בספר אבני יעקב (סימן ר) כתוב: "אין כותבין ספרים רק בדבר המתקיים לעולם... ודיו דרכו להיות עומד לעולם... דצריך להיות שחור העומד וכונתו העומד לעולם כמו דיו". מכאן אנו למדים שדיו צריך להיות כזה שמתקיים לעולם (או אלפי שנים) ואינו נושר וקופץ מן הקלף. במגילות הגנוזות שנמצאו במדבר יהודה הדיו אכן מתקיים ונשאר שחור כבר אלפיים שנה.

יש הרבה ספרי תורה עתיקים כתובים בדיו עפצים וקנקנתום שהדיו בהם נשאר דבוק היטב לקלף מאות שנים ואינו נושר. לעומת זאת, המציאות בימינו היא שדיו הנקרא "עפצים וקנקנתום" נסדק ונשבר בקלות והדיו מתקלף ונופל. מכאן, שהדיו הזה בימינו איננו אותו דיו שיש עליו מסורת. יש פוסקים בדורות קודמים שכתבו שדיו עפצים וקנקנתום כן מתקיים, ואנו רואים שדיו הנקרא "עפצים וקנקנתום" בימינו נפסל בקלות ואינו מתקיים. גם מכאן אנו למדים שהדיו הזה בימינו איננו אותו דיו שעליו דברו הפוסקים, ואין שום מסורת על הדיו הזה שנפגם ונפסל בקלות. כל מי שנזעק להגן על הדיו כאילו "יש עליו מסורת", התעלם מזה שהדיו שעושים בימינו הוא דיו אחר שאין עליו מסורת.

לפני חורבן בית שני כתבו חכמי ישראל רק בדיו עשן מעורב בדבק. העשן שימש להשחרת הדיו ושרף עצים שימש כדבק. אחרי חורבן הבית השני באה לארץ הקדש המצאה חדשה מיוון - דיו עפצים וקנקנתום. ההמצאה היוונית מבוססת על זה שמי עפצים מכילים חומצה שמתחברת עם הקנקנתום וביחד הם יוצרים חומר סינטי שחור. קנקנתום הוא שם החומר היווני. אין לחומר זה שם בלשון הקודש. במשנה הוא נזכר בשם קלקנתום שהוא שמו המקורי היווני. המקום הקרוב ביותר לארץ הקודש בו אפשר למצוא קנקנתום הוא מכרה "לבריון" על יד אתונה ביוון, שהיה פעיל מאד בתקופת בית שני.

רבי מאיר היה הראשון שהוסיף קנקנתום לדיו סת"ם ועורר בכך מחלוקת בין רבותיו - רבי עקיבא ורבי ישמעאל (עירובין, יג.). רבי מאיר אמר: "דבר אחד יש לי שאני מטיל לתוך הדיו וקנקנתום שמו", הסופר לוי יצחק מברדיטשוב מלמדנו ב"קונטרס תעלומות סופרים" שרבי מאיר לא עשה דיו מקנקנתום (לפי השיטה היוונית) אלא קודם עשה דיו כשר שהיה שחור בלי קנקנתום ואח"כ הטיל קנקנתום לדיו הקיים כדי לשפרו. ועל כן, הוא כותב, "בכל מקום שהזכירו התר להטיל קנקנתום גזרו אמר והתנו לתוך הדיו דוקא". קודם חייב להיות דיו שחור בלי קנקנתום ואח"כ התירו להוסיף קנקנתום לדיו הקיים.

בימינו אין מי שעושה כך את הדיו. בימינו עושים את הדיו לבתחילה מקנקנתום (ליתר דיוק - מתחליף קנקנתום סינטי) לפי השיטה של היוונים ובניגוד לשיטה של רבי מאיר. על כן, הדיו הזה בימינו אינו הדיו של רבי מאיר אלא דיו יווני.

הקנקנתום הנזכר בפוסקים הוא קנקנתום טבעי מן האדמה. בארץ הקדש, במצרים, ובבבל, אין קנקנתום באדמה. המקום הקרוב ביותר לארץ הקודש בו יש קנקנתום באדמה הוא ביוון. גם בספרד, באשכנז, ובפרס, יש קנקנתום באדמה. המרכיב העיקרי בקנקנתום טבעי הוא גופרת ברזל, ויש בו גם חומרים נוספים כמו נחושת, כסף, ומתכות נוספות. בקנקנתום שבא מארצות שונות יש חומרים נוספים באחוזים שונים זה מזה. בימינו אין משתמשים יותר בקנקנתום טבעי כי הוא יקר מדי. במקומו משתמשים בקנקנתום סינטי שהוא פסולת תעשייתית סינטטית שמחירה מאד זול. יש כמה סוגים שונים של הפסולת הסינטטית הזאת. יש גופרת ברזל שנוצרת כפסולת בעת שמנקים חלקי פלדה בבית חרושת, עם חומצה גופריתנית - אחת החומצות הכי מסוכנות שיש. גופרת ברזל זו מכילה שאריות של חומצה גופריתנית וחומרים זרים הבאים מסוגי הפלדה השונים. יש גופרת ברזל שנוצרת כפסולת בעת שמייצרים תחמוצת מיטניום שמוסיפים לצבע, גם כן עם חומצה גופריתנית. בחומר זה יש חומרים זרים השונים מהחומרים הזרים בסוג הראשון. ויש עוד דרכים לייצר גופרת ברזל עם חומרים זרים ומזיקים מסוגים שונים. (אין במציאות חומר שהוא נקי לגמרי מחומרים זרים. אפילו זהב שנקרא "טהור" בימינו מכיל כחצי אחוז חומרים זרים. הזהב הטהור ביותר בימי קדם הכיל כ-25% חומרים זרים.) כל אחד מסוגי הקנקנתום הבאים מארצות השונות וכל אחד מסוגי גופרת הברזל הסינטי שונים זה מזה ומשפיעים ומשנים את תכונות הדיו הנעשה מהם. יש קנקנתום טבעי שמכיל גם חומר שמגן על

הקלף מנוקי החומצה שבדיו. ואילו גופרת-הברזל הסינמטי בו משתמשים בימינו מגדיל את נוקי החומצה שבדיו.

הדין שעושים בימינו איננו דיו "עפצים וקנקנתום" שכתבו בו בעבר, אלא דיו "עפצים וגופרת-ברזל-סינמטי". גם מכאן, מצד מרכיבי הדיו, אנו למדים שהדיו בימינו איננו הדיו שיש עליו מסורת.

ב

סכנה ואין בה מצוה

מבואר בחז"ל (מסכת מנחות פרק הקומץ) שאם אין בה מצוה - מחמת פסלותה - הוי סכנה, למניח התפילין, ולדיירי הבית. ובשבט הלוי (שו"ת, חלק ג, סי'ב) כתוב: "סכנה ואין בה מצוה משום שנושא שם הקדוש שלא כהלכתו, פי' וזה יכול להזיק כמו המשתמש בשם הקדוש שלא כדן וא"כ טעם זה שייך כל מקום שהתפילין פסולים".

מגיד מפורסם בבני ברק סיפר לפני כמה שנים: "סיפור מוזעזע היה אצלי בעקבות הפיגוע הקשה בראשון לציון לפני כשנה. בפיגוע הזה נהרג ישראל שירק. הוריו, יהודים מסורתיים הביאו לי לאחר מכן לבדוק את התפילין שלו. התברר שבאות נ' של "למען ירבו ימיכם וימי בניכם" היה חסר הראש של האות. כשאמרתי זאת להורים, פרצה האמא בבכי, וסיפרה שאיש בזק"א אמר לה שכל הגוף נשאר שלם פרט לראש".

אילן היו בונים בתים עם חומרים פגומים שגורמים לקריסת הבתים ופגיעה בנפשות הדיירים, היעלה על הדעת שיתירו להמשיך ולהשתמש בחומרים כאלה, או לכתוב דברים בשבח החומרים האלה? בכל המדינות המתוקנות בעולם יש מה שנקרא "תקן איכות" ו"תקן בטיחות". אם יודעים שיש במכונת חלק פגום שעלול לפגוע בבטיחות של אחד מאלף נוסעים, אי אפשר יותר למכור מכונת כזאת עד שהחלק הפגום יוחלף. אם יש באוכל משהו שעלול לפגוע בבריאות של אחד מאלף בני אדם, מיד מתריעים על הסכנה כדי שידעו להזהר. ואילו בסת"ם, יודעים שיש דיו שנפגם ונפסל בקלות, ולא רק שלא מתריעים עליו, אלא שיש גם מי שמשבחים אותו, תוך התעלמות מהאיסורים דאורייתא של "לפני עור לא תתן מכשול" ו"משגה עור בדרך".

מבחינת הקונה, סת"ם כתובים בדיו שנפסל בקלות הם הונאה או מקה טעות. ומכיון שהקונה אינו יכול לבדוק תפילין ומזוזות כל יום (כמו שבדקים ציציות של טלית), יכול להיות בהם גם איסור של "לפני עור לא תתן מכשול". על כן, דיו שיש בו פסולים רבים כל כך (סדקים, שברים, ודיו שמתקלף ונופל) - ספק גדול אם מותר לכתוב בו תפילין ומזוזות שעלולים להכשיל את הקונים. ובגלל האיסור של "לפני עור לא תתן מכשול" והאיסור של "משגה עור בדרך", יש להזהר מאד שלא לכתוב שום דבר בשבח דיו כזה שנפגם ונפסל בקלות.

ג

שאלת כשרות העפצים

דבר אחר - טמא מכפנים ומוציא טלפיו ואומר: ראו שאני טהור. גם העפץ כך - בפנימיות הוא נגע שנגרם ע"י שרץ ובחיצוניות מראה עצמו כפרי שגדל על העץ ואומר: ראו שאני טהור.

שאלת כשרות העפצים שגדלים ע"י ליחת שרצים צריכה ברור הלכה מתוך ידיעה אמיתית ומלאה של המציאות. הבנת התהליך המדויק של גדילת העפצים דורשת ידיעה עמוקה בתחומי המדע השייכים. אי אפשר להבין את דרך גדילת העפצים בלי להשקיע שעות רבות בלמוד הנושא. פסיקת הלכה על סמך שיחה של כמה דקות עם מדען או על סמך קריאת כמה שורות בספר, דומה לפסיקת הלכה על סמך זה שיודעים לקרוא א"ב. אנו כתבנו צד אחד במחלוקת אפשרית ויש מקום גם לדעות חולקות. הגאון הרב מאיר מזוז שליט"א כתב בתשובה: "בינתים אל תאכל עפצים".

אחרי שבועות תשע"ב קבלנו את המכתב הבא:

"השאלה שעוררתם בנושא כשרות העפצים סיקרנה אותי מאוד. האם עליה פעם על דעתכם לפנות למשגיחי כשרות? אני פניתי לשלשה ארגונים גדולים הנותנים השגחת כשרות. שנים ידועים כמקפידים ונאמנים. השלישי הוא מן המקלים. יש רבים שלא סומכים על ההכשרים של השלישי. אמרתי להם שאני רוצה לייצר משקה שמכיל תמצית עפצים, ועלו לי ספקות אחרי שקראתי מאמר על העפצים. הפניתי אותם אל המאמר. שאלתי אם זה אפשרי לקבל הכשר על משקה כזה. אף אחד מהם לא הסכים לתת הכשר".

ד

דיו לנצה

זיכני הקב"ה בידעה רחבה בתחומי המדע. הרבי מלובביץ' הורה לי: "תשתמש במדע שלך לצרכי שמים". אחרי שנים רבות של מחקר וניסויים רבים, עלה בידינו בעיה"ת לייצר דיו סת"ם כשר לכתחילה, המבוסס על עשן כדברי הפוסקים, והדיו הוא כזה שאין יכולים להיות בו יותר פסולים. לא מצד סדקים ושברים בדיו, לא מצד הפרדות הדיו מהקלף, ולא מצד נזקי מים, רוק, גשם, ושמש. מעולם לא היה לעם ישראל דיו כזה שאין בו יותר חשש פסולים. קראנו לדיו זה "דיו לנצה".

זכינו להפגש עם הגאון הרב מרדכי אליהו זצ"ל, בביקורו בארה"ב בשנת תשס"ז, בעת שדיו לנצה היה בסוף שלבי המחקר. סיפרנו לו על הדיו ועל המרכיבים שיש בו. הרב חיזק את ידינו ועודד אותנו להמשיך ולפתח דיו עשן שאין בו פסולים. להגר"מ אליהו לא היתה כל התנגדות לחומרים שבדיו ולסוג העשן שבחרנו בגלל שחרותו החזקה, רק הציע שנוסיף לדיו עשן שמן זית, וכן עשינו. הרב גם בחן קלף כתוב בדיו לנצה שקומט

בכה, הושרה במים, יובש חלק וישר, ולא נמצא בו אף פסול בדיו. הגר"מ אליהו התפעל מאד מזה שהכתב לא ניזוק בקימוץ ובמים.

אחרי שדיו לנצה מתייבש לא נשאר בדיו כלום חוץ מעשן וחומר דבק. כל הכימיקלים בדיו לנצה הם נוזלים שמתבישים ויוצאים מהדיו, להבדיל מדיו "עפצים וגופרת-ברזל" שבו החומר הכימי הסינטטי "גופרת ברזל" והכימיקלים המזיקים שנלוים אליו נשארים בדיו לעולמים.

ההבדל בין "דיו לנצה" לבין "דיו עפצים וגופרת-ברזל-סינטטי" דומה להבדל בין מכונית לבין סוס ועגלה. אחרי שהמציאו את המכונית היו הרבה בעלי סוסים ועגלות שהתנגדו למכונית בתרועים שונים. עצם ההתנגדות נבעה מזה שבעלי הסוסים והעגלות ידעו בלבם שלמכונית יש יתרונות גדולים, וההתנגדות היתה למעשה הודאה ביתרונות המכונית. כמה אנשים בימינו נוסעים בסוס ועגלה? ישר כח לכל מי שמתנגד וע"י התנגדותו מודה ביתרונותיו הגדולים של "דיו לנצה" שאין בו פסולים.

ישר כח גדול לכבוד הרבנים שליט"א מועד משמרת סת"ם בניו יורק שעוררו על דבר הנפסקים השכיחים בסת"ם, ונתנו את הסכמתם ותמיכתם לכתיבה בדיו לנצה. ישר כח גדול גם לכבוד הרבנים שליט"א בארץ הקדש שנתנו הסכמתם והמלצתם לכתיבה בדיו לנצה.

עם דיו לנצה אנו מהזירים עטרה ליושנה, מבטלים את כל המחלוקות, וחוזרים לכתוב בדיו עשן כמנהגנו לפני חורבן הבית. כל עם ישראל ישתמשו בסת"ם כתובים בדיו שאינו מזיק ואינו ניזוק ויתקיים בנו מה שכתוב: "מים ואש ... דרים זה עם זה ואינן מזיקין זה את זה" לפיכך: "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן".

הרב אברהם צבי הלוי וואזנער

רב ור"מ דקהל יטב לב דסאטמאר

מאנסי נ.י. יצ"ו

לרבים השואלים

בס"ד, בין המצרים תשע"ב לפ"ק. הנה כבר כתבנו בעבר יסודות האישור על ה"דיו לנצח" מצד מציאות הדברים: א. שהוא שחור בתכלית השחרות אף בתגין ועוקצין הדקין המעכבין, ב. שהוא נדבק היטיב על הקלף [לאחר שהדיו מתייבש עד תומו, לערך כשבועיים, א"א לקלפו מבלי שלא ישאר רושם מהכתב על הקלף], ג. הדיו עומד ומתקיים לאורך ימים מבלי התפוררות ונפסקים המצויים בבדיקות.

ומצד ההלכה, הנה ידוע המשכנ"י (המובא במשנ"ב סי' ל"ב ס"ק ג', וכביאו"ה שם) דלדעת הרא"ש בעיני דדיו של עפצים שיהא מעורב בו גומא, ולא סגי בהרמב"ם דלא בעי אלא שחור. ברם כבר פסק ה"בני יונה" (סי' רע"א) דאף לדעת הרא"ש מהני אם הדיו מעובה, וז"ל "ודאי כשרים כל מיני דיו העשויים קצת נקפים ועבין שעומדין ע"ג הקלף ואינן נבלעין בתוך גוף הקלף", והביאו מרן החת"ס בחידושו עמ"ס גיטין (יט ע"א) וז"ל "פלוגתת הפוסקים בדיו עי' בבני יונה דהעולה להלכה ולמעשה כי גדר הדיו הוא הצבע השחור המעובה שאינו נכנס בתוך עובי קלף מעבר לעבר כצביעת בגדים וגם אינה כמאי בעלמא אלא מונה על גבי הקלף ונדבק בו ויכולין למוחקו ולהסירו ממנו", עכ"ל החת"ס. **עוד** הידור גדול יש בדיו הנ"ל, שנעשה מעשן ואין בו קנקנתום וכדפסק לן הרמב"ם, והמחבר ביו"ד (סימן רע"א) והרמ"א או"ח (סימן ל"ב) דלכתחילה יש לעשותו מעשן.

ובענין מש"כ הרמ"א בשם הזה"ק, דיש לעשותו מדברים הבאים מן העץ, אכן בדיו לנצח תחילת שחרותו נעשית ע"י עשן שמן זית, ובהמשך מוסיפים עשן אחר, וכן חלק מהשרף המדביק את הדיו לקלף גם הוא בא מן העץ, ועכ"פ לא גרע משאר דיו דעלמא המורכב מקנקנתום שאינו בא מן העץ.

ולענינו ראוי להעתיק דברי הגאון בעל מלאכת שמים (כלל ד' ס"ק ד בבניה) וז"ל ודע שהרמ"א כתב שטוב לתקן הדיו מדבר הבא מן העץ, אמנם גם רמ"א מודה דהעיקר לראות שתהיה הדיו שחורה ומתקיימת, ואם ע"י שיהדר אחר דברים הבאים מן העץ לא יכול לעשותה טובה כל כך, פשיטא דיעשה אותה משאר דברים כשרים שאינם מן העץ, עכ"ל.

וכבר מלפני ג' שנים, הצגתי את הדיו הנ"ל לאא"ז עט"ר מרן בעל "שבט הלוי" שליט"א, ושיבחו ושמחו לכו כי עי"ז ינצלו מהשש פסולי דאורייתא המתגלים בבדיקות. ובעוה"ר אנן סהדי שכבר בבדיקתם הראשונה לאחר בר מצוה, נמצאו פסולי נפסקין בפרט בפרשיות של ראש, ודברים אלו ידועים וברורים להעוסקים בבדיקת סת"ם.

אשר על כן בעה"ח לזכות הרבים, פה מאנסי ניו יארק יצ"ו

אברהם צבי הלוי וואזנער

הרב יעקב מאיר שטרן

מה"ס משנת הסופר ואמרי יעקב, דומ"ץ בבד"ץ שבט הלוי

והבר הבד"ץ דקדית וויזניץ, בני ברק יצ"ו

דברים הנ"ל ברורים בטעמים ונימוקים, ויש מקום להוסיף דכ"ש לפמש"כ השו"ע הרב להלכה (סי' ל"ב ס"ד) וכ"כ עוד כמה פו', דמה שמיעטה הללמ"ס שיהיו כותבין בדיו דאין זה בא למעט רק שאר צבעונים כגון האדום והירוק, אבל כל שחור המתקיים הוא כשר (ועי' ביאור הסופר סי' ג' ס"א ד"ה כשרים) א"כ פשוט הדבר יותר להכשיר דיו הנ"ל. אמנם באמת אין אנו צריכין לזה וכמש"כ הגרא"צ ואונער שליט"א נמצא דדיו הנ"ל כשר בלי פקפוק.

וע"ז בעה"ה,

יעקב מאיר שטרן

פסק הלכה ודעת תורה

מהגאון האדיר בעל שבט הלוי שליט"א

בעזה"י. כבוד נכדי אהוב נפשי הגאון רבי אברהם צבי הלוי שליט"א - אודות דיו הנ"ל - אין ספק בלבי שדיו זה נעשתה לפי המסורה ועפ"י הפוסקים ריש סימן ל"ב - רק נתחזקה עמידתה - וגם הוא בגדר כתב יכול להמחק שהוא הנזכר ברמב"ם ועוד - ואע"פ שיש מעוררים דלכתחילה יש בזה איזה שינוי מהמקובל בטוח אני שדיו זה יפה ומהודר - והכותבים בה עושים כהלכה - והקב"ה יצליח דרכך לעולם.

והריני זקיןך רבך באהבת עולם,

שמואל הלוי ואזנר

